

ΕΡΜΗΝΕΙΑ, ΥΦΟΛΟΓΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ ΚΑΙ ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ ΕΝΟΣ ΚΛΑΣΙΚΟΥ ΑΡΧΑΙΟΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΚΕΙΜΕΝΟΥ

Όταν ἡμεῖς, οἱ Ἕλληνες, μεταφράζουμε ἑλληνικά κλασικά κείμενα, ἔχουμε τεράστια εὐθύνη νὰ ἀποδώσουμε τουλάχιστον αὐτὸ ποὺ ἐννοεῖ ἡ ἑξῆς ἀπλὴ καὶ μνημειώδης διατύπωση: «Ἡ εὐγενικὴ ἀπλότης καὶ τὸ ἥρεμο μεγαλεῖο τῶν ἑλληνικῶν ἀγαλμάτων εἶναι συγχρόνως καὶ τὸ γνήσιο χαρακτηριστικὸ τῶν ἑλληνικῶν κειμένων ἀπὸ τοὺς καλύτερους χρόνους»· αὐτὴ ἡ ρομαντικὰ ἐγκωμιαστικὴ δήλωση τοῦ Johann Joachim Winckelmann συνοψίζει τὸ πνεῦμα μιάς ἀπροκάλυπτης καὶ γνήσιας ἑλληνολατρείας τὴν ὁποία ἀποπνέει τὸ πρῶτο δημοσίευσμά του, τὸ ἔτος 1755¹, σχετικὰ μὲ τὸν μεταποικτικὸ ρόλο ποὺ διαδραματίζει ἡ μίμηση καὶ ἡ ἀξιοποίηση τῶν μνημύτων ἀπὸ τὰ ἑλληνικά κλασικά ἔργα τέχνης καὶ λόγου γιὰ νὰ κτίσουμε τὴν προσωπικὴ μας πρωτοτυπία. Φαίνεται, μάλιστα, ὅτι ἦταν τόσο διεισδυτικὴ ἡ τεκμηρίωση τῆς παραπάνω αἰσθητικῆς καὶ φιλοσοφικῆς μελέτης, ἀλλὰ καὶ τόσο βιωματικὰ συνειδητὸς ὁ ἔρωτας αὐτοῦ τοῦ οὐμανιστῆ γιὰ τὸ ἀρχαιοελληνικὸ πνεῦμα, ὥστε ὄχι μόνον χαρακτηρίσθηκε ἐκεῖνο τὸ δοκίμιον ὡς «τὸ πιὸ πλούσιο σὲ ψυχὴ ἔργο τοῦ συγγραφέα» καὶ ὡς «πλούσιο σὲ εὐωδιὰ ἀνθὸ νιότης», ἀλλὰ ἔφθασε ὁ Goethe νὰ προσονομάσῃ τὸν 18ο αἰῶνα «αἰῶνα τοῦ Winckelmann»². Τὸ ἀνθρωπιστικὸ ἰδεῶδες ὅτι ἡ σωστὴ μίμηση ἑνὸς ἑλληνικοῦ κλασικοῦ προτύπου εἶναι ἡ ἀσφαλέστερη ὁδὸς γιὰ τὴ δική μας πρωτοτυπία στὴ δουλειὰ καὶ τὴ ζωὴ πρέπει νὰ μᾶς συντηρῇ στὸν φιλολογικὸ ἀγῶνα νὰ ἰσορροπήσουμε ἀνάμεσα σὲ μιὰν κατὰ λέξη μετάφραση καὶ μιὰν κατὰ νόημα ἀπόδοση ἑνὸς κειμένου καὶ νὰ μὴ φειδώμαστε χρόνου, προκειμένου νὰ ἐφαρμόσουμε τὴ χρυσὴ τομὴ, πρὸς τὴν ὁποία μᾶς συνιστᾷ κάποιες τεχνικὲς ἢ παρακάτω ἀπλὴ σχολικὴ ἀρχή: νὰ μεταφράζῃς τόσο

1. Johann Joachim Winckelmann, *Gedanken über die Nachahmung der griechischen Werke in der Malerei und Bildhauerkunst*, 1755, ἓνα δοκίμιον ποὺ γράφτηκε κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τοῦ κύκλου τῆς Δρεσδης καὶ τοῦ καλλιτέχνη Friedrich Oeser, βλ. στὸ R. Pfeiffer (*History of Classical Scholarship from 1300 to 1850*, Oxford 1976), *Ἱστορία τῆς Κλασσικῆς Φιλολογίας*. Ἀπὸ τὸ 1300 μέχρι τὸ 1850, ἐκδ. Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, 1980, σσ. 195-96· βλ. καὶ I. I. Βίνκελμαν, *Σκέψεις γιὰ τὴν μίμηση τῶν Ἑλληνικῶν ἔργων στὴ Ζωγραφικὴ καὶ τὴ Γλυπτικὴ*, μετάφραση Ν. Μ. Σκουτερόπουλου, ἐκδ. Ἰνδίκτος, Ἀθήνα 1996.

2. Ἡ νέα αὐτὴ μορφή τοῦ οὐμανισμοῦ, ὁ ὁποῖος, ἀποσχιζόμενος ἀπὸ τὸν λατινικόν, γινόταν πλέον ἑλληνικός, πραγματώθηκε ἀπὸ τοὺς Winckelmann καὶ Goethe καὶ τὴ θεωρητικὴ του κάλυψη ἀνέλαβε ὁ ἀνθρωπιστής, γλωσσολόγος, ἱστορικός καὶ παιδαγωγὸς Wilhelm von Humboldt, βλ. Pfeiffer, 1980, σ. 196, καὶ συνολικὰ σσ. 193-96.

πιστὰ ὅσο εἶναι δυνατό καὶ τόσο ἐλεύθερα ὅσο εἶναι ἀναγκαῖο· μὲ ἄλλα λόγια, νὰ ἐκτελοῦμε τὸν μεταφραστικὸ μας ρόλο ὡς ἀναπαραγωγῶν σκέψεων καὶ ὄχι ὡς ἀκατανόητων γλωσσολόγων ἢ ἀνιστόρητων διαστροφῶν τοῦ συντακτικοῦ νοήματος, μόνον καὶ μόνον χάριν τῆς πιστότητας ἀκόμη καὶ στὴν τάξη τῶν λέξεων τοῦ ἀρχαίου λόγου· καὶ ὅταν ἄνθρωποι τέτοιοι βροῖσκουν ἀναπαραγωγούς τῆς παντομίμας τοὺς αὐτῆς, φθάνομε νὰ διερωτώμαστε ὡς ἀναγνώστες ἂν εἶναι ὁ ἀρχαῖος συγγραφέας ὁ ἀκατανόητος ἢ ἂν τὸν ἐκδικοῦνται οἱ μεταφραστές, σὲ μιὰν ἐμφύλια σύγκρουση νέων καὶ ἀρχαίων Ἑλλήνων³.

Οἱ τρεῖς ἡχηροὶ ὄροι τοῦ τίτλου τῆς παρούσας δοκιμιακῆς παρουσίας, «Ἑρμηνεία, Ὑφολογικὴ Ἀνάλυση καὶ Μετάφραση», μποροῦν συμβατικά νὰ προσδιορίζουν, σὲ ἓνα χρονοτυπικὸ καὶ θεωρητικὸ σχῆμα, τίς τρεῖς διαδοχικὲς σχέσεις τοῦ μεταφραστῆ: μὲ τὸ κείμενο, μὲ τὸν συγγραφέα τοῦ πρωτοτύπου καί, κορυφωτικά, μὲ τὸν ἀναγνώστη τῆς μετάφρασης. Μὲ τὸν ὄρο ἀναγνώστης, στὴ συνάφεια τοῦ παραγώγου αὐτοῦ πρὸς τὴν ἡροδότεια σημασία τοῦ ἀνέγνωσα (*LSJ* ⁹, στὴ λ. ἀναγιγνώσκω, III), ἔπομένως, αὐτοῦ ποὺ μετανοεῖ, ἀναγνωρίζει, καταλαβαίνει καὶ γι' αὐτὸ πείθεται, ἐννοῶ τίς ποιότητες τῆς ταύτισης καὶ τῆς διαλεκτικῆς ἐκείνης μέθεξης τοῦ ἀκροατῆ ἢ ἀναγνώστη —ποὺ εἶναι, βέβαια, μαθητὴς σὲ κάθε περίπτωσι— στὸ μεταφρασμένο ἀντικείμενο ἀκρόασης ἢ ἀνάγνωσης, ὥστε, ἀφοῦ τὸ ἐπεξεργασθῇ καθένας σύμφωνα μὲ τὴν οἰκεία ἀφομοιωτικὴ του ἐπάρκειαν, νὰ μπορέσῃ νὰ πληρώσῃ τὴν προσωπικὴ του ἀνάγκη γιὰ μιὰν παραγωγή· ἡ πρωτοτυπία αὐτῆς τῆς παραγωγῆς μετρεῖται ἀπὸ τὸν βαθμὸ τῆς ὀρθῆς ἢ μετριοτέρως ὀρθῆς μίμησης τοῦ μεταφρασμένου πρωτοτύπου κειμένου ἀπὸ τὸν ἐρμηνευτὴ του. Καὶ ἐκεῖ ἐγκρίνεται ἡ τεράστια εὐθύνη τοῦ μεταφραστῆ, ὁ ὁποῖος μὲ τὴ σειρὰ του θὰ πρέπῃ νὰ ἔχῃ ἀποδώσει μὲ τὴν τελειότερη μίμηση τοῦ πρωτοτύπου τὸ μήνυμα τοῦ κειμένου. Καὶ οἱ τρεῖς συντελεστές, συγγραφέας, μεταφραστὴς καὶ ἀναγνώστης, ἐπιδιώκουν τὴν ἐπιτυχία μέσῳ τῆς πρωτοτυπίας, ἐφόσον οὐδεὶς ἐπιδίδεται σὲ ἓναν πνευματικὸ ἀγῶνα χωρὶς νὰ προσδοκᾷ τὸ κέρδος τῆς ἐπιβεβαίωσης τῆς ἰδιαίτερης πνευματικῆς του ὑπαρξῆς μέσα στὸν κόσμον τῶν ἀνθρώπων⁴.

3. Πρβλ. G. Jaeger (*Einführung in die klassische Philologie*, München 1980, 2η ἐκδ.), *Εἰσαγωγή στὴν Κλασικὴ Φιλολογία*, ἐκδ. Δ. Παπαδήμας, 2001, 3η ἐκδ., σ. 120. Ὁ Θουκυδίδης (3, 82, 4), στὴν παθολογία τοῦ πολέμου, ἀνάγει σὲ σύμπτωμα νοσηρότητας καὶ ἐμφύλιας ἐκδικητικῆς μανίας τὴ Βαβέλ ἀσυνεννοησίας μεταξὺ ὁμογλώσσων, ὅταν οἱ ἴδιες λέξεις δὲν ἐννοοῦν πιά τὰ ἴδια πράγματα· τὸ σχετικὸ χωρίο ἀρχίζει μὲ τὴν ἐξῆς διατύπωση: καὶ τὴν εἰωθυῖαν ἀξίωσιν τῶν ὀνομάτων ἐς τὰ ἔργα ἀντήλλαξαν τῇ δικαιώσει: «καὶ νόμιζαν πῶς εἶχαν τὸ δικαίωμα νὰ ἀλλάξουν καὶ τὴ συνηθισμένη ἀνταπόκριση τῶν λέξεων πρὸς τὰ πράγματα, γιὰ νὰ δικαιολογήσουν τίς πράξεις τους» (κατὰ τὴ μετάφραση τῆς Ἑλλῆς Λαμπριδῆ): εἶναι, ὁμως, στὴ συνέχεια ποὺ δίδεται ἡ συγκλονιστικὴ ἔκφραση τῆς ψυχικῆς καὶ πνευματικῆς σύγχυσης, μὲ τὰ ζεύγη τῆς συνηθισμένης σημασίας τῶν πραγμάτων καὶ τῆς ἐντελοῦς ἀνατροπῆς τῆς στίς παραγράφους 5-7, γιὰ νὰ καταλήξῃ ὁ ἱστορικὸς στὴν 8 μὲ τὰ ἐξῆς: πάντων δ' αὐτῶν αἴτιον ἀρχὴ ἢ διὰ πλεονεξίαν καὶ φιλοτιμίαν· ἐκ δ' αὐτῶν καὶ ἐς τὸ φιλονικεῖν καθισταμένων τὸ πρόθυμον.

4. Συντάσσομαι μὲ τὴν ὑποδειγματικὴ ἀνάλυση τοῦ Στέλιου Ράμφου στὸ ἄρθρο του «Ποιητικὴ τέχνη στὸν *Οἰδίποδα Τύραννον*», καὶ ἐπιγραμματικὰ καλύπτομαι ἰδιαίτερα ἀπὸ τὸ «Ἐπιμῦθος: ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα μπορεῖ νὰ λειτουργήσῃ ὡς ἀνάχωμα ἐναντίον τῆς παθητικῆς ὁράσεως καὶ τοῦ ναρκωμένου νοῦ», *Ἰνδικτος* 5, Ἰούνιος 1996, σσ. 306-25.

Στά διαδοχικά στάδια της μεταφραστικής πράξεως, πρόκειται κατ' αρχάς για δύο προσωπικές καταστάσεις, την Έρμηνεία και την Ύφολογική Ανάλυση, τις οποίες βιώνει καθ' εαυτόν ο μεταφραστής στη μεταξύ τους διαπλοκή· σέ αυτήν τη διαδικασία δέν μπορεί ό ίδιος, καθ' εαυτόν, νά καθορίση μέ τελικά όρια τήν καθεμιά τους χωριστά, γιατί τότε δέν θά απολάμβανε τήν ίκανοποίηση τής δικής του δημιουργίας· τήν επί μέρους ταξινόμηση, κάτω από τούς τίτλους «έρμηνεία» και «ύφολογική ανάλυση», αναγκάζεται νά όριοθετήσει μόνο πρός χάριν τής απολογητικής και τής ήθικης τών γνώσεων και τών έξεών του, δηλαδή, τής επιστημονικής τεκμηρίωσης τής δικής του μετάφρασης μέσω τής όποίας προτίθεται νά επικοινωνήση, ως συγγραφέας δάσκαλος ή ως ζωντανός δάσκαλος, μέ τόν αναγνώστη τής έποχης του⁵. Έξετάζοντας, τώρα, χωριστά αυτές τις δύο πρώτες κειμενολογικές έπεξεργασίες, ή έρμηνεία απαιτεί τή φιλολογική ανάλυση τού λεξιλογίου, τού γραμματικού και τού συντακτικού μέρους τού κειμένου· σέ αυτό τό στάδιο γίνεται άπλά και κύρια ή διαπίστωση τής τελικής μορφής τού λόγου και έπιτυγχάνεται μόνο μερική ανασύσταση τού σκοπού, τής έποχης και τών αναγκών, πού όδήγησαν στή συγγραφή τού έργου. Ή πνευματική και ψυχολογική επένδυση τού συγγραφέα στό κείμενό του, όι κοινωνικές, όι πολιτικές και όι προσωπικές ανάγκες, ως πρός τήν ένταξή του στή σύγχρονη πρός εκείνον έποχή, πού τού επέβαλαν νά γράψη, ανιχνεύονται μόνο μέσα από τήν ύφολογική ανάλυση τού κειμένου, ή όποία μοιραία απαιτεί και τήν ιστορική και τήν ειδολογική τοποθέτηση τού έργου. Μέ τις δύο αυτές πορείες, ό ένσυνείδητος μεταφραστής έχει έπιχειρήσει τήν ανασύνθεση τού πρωτοτύπου και τήν επικοινωνία του μέ τό πρόσωπο και τήν έποχή τού συγγραφέα. Στη συνέχεια επιβάλλεται νά λειτουργήση ως ύποκριτης-έκτελεστής και νά διαδραματίσει τόν ρόλο τού αναπαραγωγού σκέψεων, προβάλλοντας τις ανάγκες όι όποίες είχαν άλλοτε δημιουργήσει τό προκείμενο έργο ως κατ' αναλογίαν σημερινές, και νά προσπαθήσει νά πείση ότι αυτές είναι έπιδεκτικές νά κλυφθούν μέ τήν απομίμηση τών μηνυμάτων και λύσεων πού προσφέρει τό μεταφρασμένο πρωτότυπο. Τό δυσκολώτερο από όλα είναι νά συνοψίσει τά δεδομένα τών δύο προηγούμενων σταδίων έπεξεργασίας τού κειμένου και αυτά νά φανούν στήν κοινωνικά αποδεκτή ως τρέχουσα γλωσσική τους επένδυση, δηλαδή, στή μετάφραση. Αυτή ή προσαρμοστική έπεξεργασία, ή τόσο απαιτητική, καθιστά τόν μεταφραστή υπεύθυνο μιās πρωτοτυπίας, ή όποία εξαρτάται από τό πόσο καλά έχει ό ίδιος μιμηθί τό κλασικό κείμενο τό όποιο έχει μεταφράσει. Ή μετάφραση,

5. Πρβλ. τή διάλεξη (1958) τού Η. Gr. Gadamer, σέ μετάφραση Άντώνη Ζέρβα, «Τό έρμηνευτικό πρόβλημα και ή ήθική τού Άριστοτέλους», *Ίνδικτος* 5, Ιούνιος 1996, σσ. 222-39· για τόν σκεπτικισμό ως πρός «τή διατάραξη τής παραδοσιακής αρχαιογνωσίας τών φοιτητών... και τό πρόβλημα έρμηνείας και μετάφρασης υπό αυτή τήν προοπτική», πρβλ. Ι. Ν. Περσινάκης, «Ήθικές άξίες και πολιτική συμπεριφορά στά όμηρικά έπη», *αυτόθι*, σσ. 240-70, ιδιαίτ. σσ. 268, 269, όπου και ή παραπομπή σέ άλλο άρθρο τού ίδιου συγγραφέα μέ τόν τίτλο «Προβλήματα έρμηνείας και μετάφρασης αρχαίας έλληνικής λογοτεχνίας: Θέογνης», *Παλίμψηστον* 11 (1991) 41-58· βλ. τού αυτού, *αυτόθι*, σσ. 268-70, και τήν παράθεση τής βασικής βιβλιογραφίας για τις φιλοσοφικές μελέτες τής έρμηνείας ήθικών έννοιών, κυρίως στόν Όμηρο.

λοιπόν, εἶναι μιὰ μορφή ἑρμηνείας ἑνός ρόλου καί ἄρα τὸ ἀποτέλεσμα μιᾶς ἐντελεχοῦς φιλολογικῆς, πρακτικῆς ἀσκήσεως, ἡ ὁποία γίνεται μόνο καί μόνο γιὰ νὰ ἀναπαραγάγῃ ἀποτελεσματικά σκέψεις· θὰ μπορούσε, κατὰ συνέπεια, νὰ συναγάγῃ ἀπλοῖκὰ κανεῖς ὅτι γιὰ τὴν παιδεία τῶν Ἑλλήνων θὰ ἀρκοῦσε ἀπλὰ καί μόνο ἡ μετάφραση τῶν ἀρχαίων κειμένων ἀπὸ τοὺς εἰδικούς· καί ἡ ἀπάντηση εἶναι «καὶ βέβαια ναί», ἐὰν δὲν διακινδυνεύαμε μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο νὰ ὑποστοῦμε ὡς Ἔθνος δύο ἐξαιρετικὲς ἀπώλειες: ἐὰν ἡ φιλολογικὴ ἐπεξεργασία, δηλαδή, αὐτὴ καθ' ἑαυτὴν δὲν συνιστοῦσε ὕψιστη πνευματικὴ ἀσκηση, ὅπως τὰ καθαρὰ μαθηματικά, καί ἐὰν θὰ μπορούσε ἓνας τέτοιος *interpretes regius*, εἰδικὸς καί αὐθεντία ἄλλων βιωμάτων, νὰ διατηρήσῃ τὴν πνευματικὴ ἐκείνη ἰδιαιτερότητα καί ἀνωτερότητα, ποὺ μόνον ἡ βίωση τῆς διδασκαλίας τῆς γλώσσας καί τῶν ἡθῶν τῆς τὸν κάνει καί καλὸ μεταφραστή⁶.

Σὲ μιὰ μετάφραση κλασσικοῦ κειμένου, ἐν ὀλίγοις, δὲν εἶναι κινητήρια δύναμη μόνον ὁ πόθος τοῦ μεταφραστῆ νὰ ἀναπλάσῃ τὸ πρωτότυπο, γιὰτὶ ἴσα-ἴσα αὐτὸ εἶναι κάτι ποὺ κανονικὰ θὰ τὸν ἀποθάρρυνε, ἐφόσον ἡ προσπάθειά του παραμένει, ἐξ ἀνάγκης καί ἐν πολλοῖς, ἀπλὴ ἀναζήτηση ἑνὸς ἀπόντος ἀγαθοῦ· ὁ λόγος ἐκεῖνος ὁ ὁποῖος, κατὰ βάθος, ἐνθαρρύνει ἓνα μεταφραστὴ στὸ ἔργο του εἶναι ἡ προσωπικὴ του φιλοδοξία νὰ γίνῃ δημιουργὸς καί ποιητὴς ἑνὸς πρωτοτύπου ἔργου. Μύχιος σκοπὸς του εἶναι νὰ ἀνακοινώσῃ ὅτι διέτρεξε τὴν ἀπόσταση καί εἶδε κατὰ πρόσωπο τὶς κατηγορίες ποὺ ἀπαντοῦν στὰ ἐρωτήματα τοῦ *πότε, ποῦ, πῶς καί πρὸς τί*· ὅτι ἔμαθε, δηλαδή, τοὺς παράγοντες ποὺ δημιουργοῦν ἓνα πρωτότυπο ἔργο. Τὸ νὰ μιμηθῇ, τώρα, ὁ ἀναγνώστης τὸ πόνημα τῆς μετάφρασης, ἀφοῦ ἀποδεχθῇ ὡς ὀρθὴ τὴν ἀπόδοση τοῦ ἀρχαίου κειμένου, καί νὰ παραγάγῃ μὲ τὴ σειρά του καὶ αὐτὸς κάτι τὸ πρωτότυπο, στὶς ἐξετάσεις ἡ στὴ δουλειὰ ἡ στὴ ζωὴ, αὐτὸς εἶναι ἓνας ἀπώτερος καί διδακτικὸς σκοπὸς τοῦ δημιουργοῦ-μεταφραστῆ, ὁ ὁποῖος προσδιορίζεται ἀπὸ τὴ φύση τοῦ κειμένου καί τὴ σκοπιμότητα τῆς ἐπιλογῆς του. Τὸ ὑπὸ μετάφραση ἔργο ἐπιλέγεται, οὕτως ἢ ἄλλως, μὲ τὸ δικαιολογητικὸ τοῦ ἀξιανάγνωστου, εἴτε αὐτὸ ἔχει ἐπιλεγῇ, ἐπειδὴ ἔχει ἀξιολογηθῇ ὡς ἔργο τὸ ὁποῖο *ἔσχεν τὴν τελείαν αὐτοῦ φύσιν*—καὶ οἱ κλασσικοὶ ἀρχαῖοι Ἕλληνες συγγραφεῖς ἐκπροσωποῦν ἀκόμη τὸ τέλειο κάλλος—, εἴτε ἐπειδὴ ἔχει ἐκτιμηθῇ ὡς ἔργο τὸ ὁποῖο ἐξυπηρετεῖ κάποια δεδομένα, γι' αὐτὸ καλὴ καί ἄξια, σκοπιμότητα τῆς στιγμῆς. Μὲ τὴ διαδικασία τῆς μεταφραστικῆς πράξεως, ἡ ὁποία μετουσιώνει τὸν μεταφραστὴ, καλὸ ἢ μέτριο, σὲ μιμητὴ τοῦ πρωτοτύπου, ἐπιδιώκεται νὰ διατηρηθοῦν ζωντανὰ τὰ καλύτερα ἢ τὰ πιὸ σκόπιμα στοιχεῖα τῆς παράδοσης. Ὡς τέτοια, μόνον ὅταν κατανοηθοῦν σὲ βάθος, μπορούν νὰ ὠθήσουν τὸν μεταφραστὴ νὰ γίνῃ μεταδοτικὸς τῆς ἐννοίας καί τῆς ἱστορικότητος τοῦ πρωτοτύπου κειμένου καί νὰ κριθῇ μὲ τὴ σειρά του ὡς ἄξιος μίμησης ἀπὸ τὸν ἀναγνώστη του. Μόνο τότε φαίνεται ὅτι ὁ ἀναγνώστης τῆς μετάφρασης, ὁ μαθητὴς, πείθεται ὅτι μπορεῖ νὰ γίνῃ καί ὁ ἴδιος μι-

6. Πρβλ. G. Jaeger, 2001, σσ. 119-25, γιὰ τὴ δοκιμὴ νὰ προσδιορισθοῦν θεωρητικοὶ κανόνες στὴ μεταφραστικὴ πράξη.

μητῆς τοῦ πρωτοτύπου καὶ νὰ τὸ ἀποδώσῃ ἀποτελεσματικὰ στὶς ἐξετάσεις ἢ νὰ τὸ ἐφαρμόσῃ στὴ ζωὴ του⁷.

Γιὰ νὰ φθάσῃ ὁ μεταφραστὴς νὰ μιμηθῇ τὴν πρωτοτυπία ἐνὸς πρότυπου κειμένου, θὰ πρέπει νὰ περάσῃ ἀπὸ διάφορα ἐνδοσκοπικά, βιωματικά καὶ ἐπίπωνα στάδια· πρέπει, πρωτίστως, νὰ κατοχυρώσῃ τὴ βεβαιότητα τῆς προσωπικῆς κατανόησης τοῦ κειμένου, νὰ ἀνασυνθέσῃ τὴ νοηματικὴ του δομὴ καὶ ἔτσι νὰ μεταφέρει καὶ νὰ καταστήσῃ ἄλλους μετόχους αὐτῆς τῆς —κατὰ τὴ δική του ἐκτίμησιν— ὀρθῆς ἀντίληψης τοῦ μηνύματος. Καὶ ἐδῶ, πάντα θὰ τίθεται τὸ ἐρώτημα τοῦ «πότε» καὶ τοῦ «πῶς» προσλαμβάνεται ἓνα κείμενο ὀρθά. Τὸ «πότε» ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν ἀτομικὴ ὠριμότητα τοῦ μεταφραστῆ, ἐνῶ τὸ «πῶς» ἐξασφαλίζεται ἡ ὀρθὴ κατανόηση ἐνὸς κειμένου εἶναι θέμα τῆς Ἑρμηνευτικῆς, τῆς θεωρίας περὶ ἐρμηνείας, καὶ τῆς ἐπιστημονικῆς μεθοδολογίας· ὁ συνδυασμός, δηλαδή, τῆς κατανόησης καὶ τῆς ἐξηγήσεως τοῦ κειμένου συγκροτεῖ τὸν τομέα τῆς ἐρμηνείας. Σὲ μιὰν τέτοια διδακτικὴ ἀρχή, ἓνα κείμενο, ὡς αὐτόνομο γλωσσικὸ δημιούργημα, ἐρμηνεύεται κατ' ἀρχὰς ὡς πρὸς τὸ νόημά του καὶ στὴ συνέχεια ἀνασυγκροτεῖται ἡ διαδικασία τῆς παραγωγῆς του· ἡ γλῶσσα τοῦ κειμένου προκαλεῖ ἓνα εἶδος διαισθητικῆς ταύτισης τοῦ δέκτη μὲ τὸν συγγραφέα, καὶ ἐπομένως ἡ ἐρμηνευτικὴ ἀσχολεῖται μὲ τὴν κατανόηση καταστάσεων καὶ προσώπων ἢ, κατὰ τὸν Dilthey, αὐτὴ συνιστᾶ «τεχνικὴ τῆς κατανόησης γραπτὰ διατυπωμένων βιωμάτων»⁸.

Πιο πρακτικὰ καὶ ἐφαρμοσμένα, μποροῦμε νὰ ἐκτιμήσωμε ὅτι ἡ ὑψίστη ἀποστολὴ τοῦ μεταφραστῆ ἐνὸς κλασσικοῦ κειμένου εἶναι ἡ ὑφολογικὴ καὶ νοηματικὴ ἀπόδοση τοῦ ἔργου μέσα ἀπὸ τὴν ἐρμηνευτικὴ μετάφραση, ποὺ λαμβάνει ὑπ' ὄψιν τὴν τρέχουσα ἀνάγκη τῆς νεότητος νὰ ἐμπιστευθῇ ἐκεῖνες τὶς προβολές ἀξιών καὶ σχημάτων ποὺ ἔχουν νὰ τῆς χαρίσουν κριτικὲς καὶ ἐμπεριστατωμένες ἀπαντήσεις· αὐτὴ δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι πιὰ ἡ μηχανικὴ κατὰ λέξη ἀπόδοση ἢ τὸ ἐσκεμμένο πνίξιμο ὀρισμένων ἀληθειῶν, ἀλλὰ ἐκεῖνη ἡ ὁποία ἀφήνει περιθώριο στὸν ἀναγνώστη νὰ μετάσχη ἐλεγκτικά καὶ παραγωγικά· χωρὶς νὰ ἀνακόπτεται, δηλαδή, ἡ ἀφομοιωτικὴ του δύναμη καὶ ἡ διάθεσις μέθεξης ἀπὸ κάποιον φόβο τῆς αὐθεντίας ἢ ἀπὸ τὴν ὑποδούλωση στὴν παραδιδόμενη μέσα στὸ βιβλίον ἢ σὲ μιὰ διάλεξη μετάφραση. Οἱ Ἕλληνες, σὲ ἀντίθεση πρὸς τὴ νοοτροπία, π.χ., τῆς Ἑγγύς καὶ Μέσης Ἀνατολῆς, ὅπου ἡ προσκόλλησις, ἱερατικὴ ἢ θρησκευτικὴ, καθόριζε τυφλὰ τὴν ἠθικὴ καὶ πολιτικὴ συμπεριφορὰ τῶν πιστῶν, ἢ σὲ

7. Βλ. Pfeiffer, 1980, σ. 206. Ὡς πρὸς τὴν πορεία ποὺ διήνυσε ἕως τὸν β' παγκόσμιον πόλεμον ἡ Φιλολογία στὴν προσέγγισιν καὶ ἀξιοποίηση τῶν ἀρχαίων κειμένων, βλ. G. Jaeger, 2001, σσ. 16-25· γιὰ τὸν σημερινὸ προβληματισμό, ἀνάμεσα στὴ θεωρητικὴ γνώση καὶ τὴν πρακτικὴ τῆς ἐφαρμογῆς σὲ σχέση μὲ τὰ ἀρχαῖα κείμενα, βλ. αὐτόθι, σσ. 25-28, καὶ ἰδιαίτερα τὴν πρότασιν τοῦ R. Kannicht γιὰ τὴ σύζευξιν καὶ ὄχι γιὰ τὴ διάζευξιν τῆς ἀρχαιότητος μὲ τὸν σύγχρονον κόσμον ὡς σημείου ἀναφορᾶς τῆς ἐνασχόλησής μας μὲ τὴν ἀρχαιότητα, σσ. 28-29.

8. Βλ. τὶς θέσεις τοῦ Dilthey στὸ G. Jaeger, 2001, σ. 126· γιὰ τὴ βασικὴ βιβλιογραφία, τὴ σχετικὴ μὲ τὸ πρόβλημα τῆς μετάφρασης καὶ τὴν Ἑρμηνευτικὴ ὡς θεωρία περὶ ἐρμηνείας στὶς ἡμέρες μας, βλ. αὐτόθι, σσ. 254-56.

διαστολή πρὸς τὴ μεσαιωνικὴ ἔμμνη σὲ αὐθεντίες καὶ σὲ αὐστηρά κατὰ τὸ γράμμα μιᾶς συγκεκριμένης γραφῆς θρησκευτικὰ καὶ κατ' ἐπέκτασιν πολιτιστικὰ σχήματα, δὲν ὑπῆρξαν ποτὲ ὑπόδουλοι τῆς τυραννίας τοῦ βιβλίου ἢ τῆς διακήρυξης μιᾶς αὐθεντίας· ἀντίθετα, στάθηκαν πάντοτε διαλεκτικοί, κριτικοί, δηλαδή, ἔτοιμοι νὰ παραγάγουν τὸ δικό τους πρωτότυπο ἀπὸ τὰ λεγόμενα τοῦ ἄλλου. Οἱ Ἑλληνες ὑπῆρξαν πάντοτε εὐφάνταστοι καὶ συνειρμικοί. Ὁ μεταφραστής, ἐπομένως, πρέπει νὰ εἶναι *φιλόανθρωπος*, κατὰ τὴν ἑλληνικὴ ἔννοια τῆς ἐπιεικειᾶς, πρὸς τὴν πνευματικὴ ἐλευθερίαν τῶν ἀναγνωστῶν του καὶ νὰ φιλοδοξῇ νὰ ἔχη μιμητὲς καὶ ὄχι νὰ γίνεται δῆμιος τῆς ἐλεγκτικῆς συμμετοχῆς τοῦ ἀναγνώστη στὸ νόημα τῶν λόγων του. Καὶ γιὰ νὰ γίνω πιὸ πραγματικὴ, ἀπὸ τὶς μεταφράσεις τὶς ὁποῖες ἔχω χειρισθῇ πρόσφατα στὴ δουλειά μου, προβάλλουν ὡς ἐπικοινωνιακὲς —καὶ ἀπὸ ἄλλη σκοπιὰ ἢ καθεμιά τους— οἱ ἐρμηνευτικὲς ἀποδόσεις τοῦ κειμένου ἀπὸ τὸν Δ. Μαρωνίτη στὸ Α' βιβλίον τοῦ Ἡροδότου, τὴ Γ. Ξανθάκη-Καραμάνου στὸν *Κατὰ Μειδίον* τοῦ Δημοσθένη⁹, ὅπως ἐπίσης, οἱ μεταφραστικὲς ἐξ ἀνάγκης κατὰ νόημά, ἀλλὰ ἥπια ἐρμηνευτικὲς καὶ ἐλαφρὰ λογοτεχνικὲς, ἀποδόσεις τῶν Core - Sandys στὴ *Ρητορικὴ* τοῦ Ἀριστοτέλη, οἱ προσπάθειες ἀνασύστασης τοῦ πνεύματος τῶν σαπφικῶν ποιημάτων γιὰ τὸ εὐρύτερο ἑλληνικὸ κοινὸ ἀπὸ τὸν Γιάννη Καρβέλα ἢ γιὰ τὸ ἀγγλόφωνο κοινὸ ἀπὸ τὴ D. J. Rayor¹⁰, οἱ γενναῖες προσεγγίσεις τῶν ἀποσπασμάτων τῶν πρώτων Σοφιστῶν ἀπὸ τὸν Νίκο

9. Βλ. τὴ διεξοδικὴ παρουσίαση τοῦ προβληματισμοῦ καὶ τὶς ὑποδείξεις δοκιμασμένων τεχνικῶν γιὰ τὴν ἐρμηνευτικὴ μετάφραση ἑνὸς ἀρχαίου κειμένου ἀπὸ τὴν ἴδια Καθηγήτρια καὶ Διευθύντρια τοῦ Τομέα Κλασικῆς Φιλολογίας στὴν ὁμιλία της κατὰ τὸ «Συνέδριον διὰ τὴν διδασκαλίαν τῶν Ἀρχαίων Ἑλληνικῶν ἐν Ἀθῆναις 9-10 Φεβρουαρίου 1990», μετὸν τίτλο: «Μετάφραση», *Πλάτων* 43 (τεύχη 85-86) 1991, σσ. 90-99, καθὼς καὶ τὶς σχετικὲς προσεγγίσεις τοῦ Τριαντ. Ι. Δελῆ στὴν ἀνακοίνωσή του στὸ ἴδιο Συνέδριον, μετὸν τίτλο: «Τρόποι προσεγγίσεως τοῦ πρωτοτύπου κειμένου», *αὐτόθι*, σσ. 81-89. Συνοπτικά, γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ καὶ τὰ προτερήματα «τῆς ὀπισθοχωρητικῆς μεθόδου» στὸ Γυμνάσιον (καὶ ἐν μέρει στὸ Λύκειον), βλ. Α. Βοσκός, «Ἀπὸ τὴ μετάφραση στὸ πρωτότυπον», στὸ Α. Βοσκός - Θ. Παπακωνσταντίνου (σὲ συνεργασία μετ' Ἑρευνητικῆς Ὁμάδας), *Ἀπὸ τὴ μετάφραση στὸ πρωτότυπον*, Χορηγία Ἰδρ. «Ἀλέξανδρος Σ. Ωνάσης», ἐκδ. Καρδαμίτσα, Ἀθήνα 1992, σσ. 272-80.

10. D. J. Rayor, *Sappho's Lyre, Archaic Lyric and Women Poets of Ancient Greece*, Berkeley, Los Angeles, Oxford 1991. Κατὰ τὴν πάντα διαφωτιστικὴ καὶ συναδελφικὴ συζήτηση ποὺ εἶχα μετὸν Ἐπίκουρον Καθηγητὴ τοῦ Τομέα Κλασικῆς Φιλολογίας Ἀμφιλόχιο Παπαθωμᾶ, ἀναφορικὰ μετὴν μετάφραση τῶν διδασκόμενων ἀπὸ τὸν Τομέα μας ἀρχαίων ἑλληνικῶν κειμένων —στὴν ὁποία καλοῦνται νὰ ἐξετασθοῦν οἱ φοιτητὲς μας—, τέθηκε ἡ ἀνάγκη γιὰ τὴ σύνταξη ἑνὸς ἐνημερωτικοῦ ὑπομνήματος ἀπὸ τοὺς συναδέλφους τοῦ Τομέα μας, σχετικὰ μετὴν κριτικὴ πληροφόρηση τῶν φοιτητῶν μας γιὰ τὴ διάκριση ἀνάμεσα στὶς μεταφραστικὲς «σχολές» ξένων ἐκδοτικῶν οἰκῶν (π.χ., τῶν Collection Budé, Loeb Library, Tusculum-Bücherei) καὶ στὶς χρησιμοθηρικὰ «δόκιμες» ἢ καὶ ἐπικίνδυνες μεταφράσεις τῶν ἀρχαίων ἑλληνικῶν κειμένων ἀπὸ ἑλληνικοὺς ἐκδοτικοὺς οἰκοὺς (π.χ., ἀπὸ τὶς ἐκδόσεις Ζαχαρόπουλου, Κάκτου): εἶναι κοινὴ ἡ διαπίστωση ὅτι τὶς τελευταῖες μεταφράσεις ἀναγκάζονται νὰ συμβουλευθῶνται οἱ ἐξεταζόμενοι φοιτητὲς —τουλάχιστον ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς ψυχολογικῆς στήριξης καὶ τῆς καταφυγῆς τοῦ διαγωνιζομένου στὴν ἐγκυρότητα τοῦ «τυπωμένου»— ἐξ αἰτίας τῆς ἑλλειψῆς κυκλοφοροῦμενων ἐρμηνευτικῶν μεταφράσεων ἀπὸ τοὺς διδάσκοντες.

Σκουτερόπουλο ή ή μετάφραση και διδασκαλία του Μόσχου από τον Γιώργη Γιατρομανωλάκη και οι φροντισμένες αποδόσεις από τον Άνδρέα Βοσκό στον Α΄, και ιδιαίτερα στον Β΄ τόμο της *Ἀρχαίας Κυπριακῆς Γραμματείας*¹¹ πρόκειται για σεβαστικές προς τον αναγνώστη, και μη προδοτικές του αρχαίου ελληνικού ή του ελληνιστικού λόγου, ερμηνευτικές αποδόσεις που σε προσελκύουν στην ανάγνωση του πρωτοτύπου. Κανείς μας δεν το αρνείται ότι, πέρα από την τυπολογία που απαιτούν οι εισαγωγικές εξετάσεις στις Φιλοσοφικές και Νομικές σχολές, ή «λεξικομετρική» και —αναγκαστικά— βεβιασμένη ισοδυναμία πρωτοτύπου και μετάφρασης δεν εξυπνέτησε ποτέ προς την κατεύθυνση της αγάπης των παιδιών μας για τα κλασικά γράμματα. Το έντιμότερο θά ήταν, στις παραδόσεις μας ή στις μεταφράσεις που δημοσιοποιούμε, να γίνεται ή παρακάτω διάκριση: πώς θά λεγόταν σε πιστή απόδοση το αρχαίο κείμενο στα Νέα Έλληνικά και πώς γίνεται, πράγματι, κατανοητό και αφομοιώσιμο το μήνυμά του μέσα στα σημερινά δεδομένα γλώσσας και κοινωνικών απαιτήσεων με μιάν τέτοιαν εξήγηση τονίζεται το κέρδος από τη διαπίστωση των ομοιοτήτων και διαφορών και κεντρίζεται το ενδιαφέρον για την ιστορικότητα της συνέχειας.

Και εδώ τίθεται το αιώνιο πρόβλημα και ό πόθος μεταφραστών και αναγνωστών: της σύζευξης μορφής και περιεχομένου σε μιάν εκπαιδευτική μετάφραση, στη διδασκαλία ή στη δημοσίευσή της. Και ή λύση παραμένει ρομαντικά και απλά μία: όσο και αν αυτό είναι κουραστικό ή επώδυνο οικονομικά, θά πρέπει να δίδεται σε ένσυνείδητη σύνθεση το όλον, τόσο του λεξιλογίου, της γραμματικής, της σύνταξης, του ρυθμού, του μέτρου, όσο και της έννοιολογικής συνοχής, της πρόθεσης του συγγραφέα και της σύγχρονης αποτίμησης του κλασικού, ή του κατά μίμηση του κλασικού, έργου. Ιδιαίτερα για τη γραμματική και τη θεωρία της, νομίζω ότι όλοι μας πιστεύουμε ότι, εάν ό Πλάτων, άνεπηρεάστος από τους σοφιστές (που μίλησαν για την *ὀρθοέπειαν*, την *τῶν ὀνομάτων ὀρθότητα* και τὰ *συνώνυμα*), μπορούσε να παραδεχθῇ τη δυναμική της για την καλλιέργεια του νοῦ, θά την είχε θεωρήσει ἐξ ἴσου ἀπαραίτητη με τὰ Μαθηματικά, ως κορυφαίας πνευματικής ασκήσεως. Οι ἐφημερίδες τῶν φοιτητῶν μας θά ήταν πολὺ πρωτότυπο, με σκοπό αυτό να γίνη μετά μιὰ καλή συνήθεια, να κατασκευάζουν μέσω του ελληνικού scrabble σταυρόλεξα γραμματικῶν τύπων ή διαγωνισμούς ἐπάρκειας μεταξύ τους σε γνώσεις δύσκολων φαινομένων, ή να παίζουν το παιχνίδι αυτό στα ιδιαίτερα μαθήματα σε μαθητές κυρίως Γυμνασίου. Ἐπὶ πλέον, με δεδομένο ότι ὑπάρχει ἐπάρκεια σε ἐκλαϊκευμένα έντυπα της ελληνικής μυθολογίας και ιστορίας για μικρὲς ηλικίες, δεν θά ἔπρεπε να λείπη από αὐτὴν την προσπάθεια και ή συμπλήρωσή της με το παιχνίδι τῶν γραμματικῶν κουίζ, μέσα από διασκεδαστικά έντυπα, για τον ἐλεύθερο χρόνο της πρωτοβάθμιας σχολικής ηλικίας. Ἡ ἐκμάθηση λεξιλογίου και του γραμματικού τύπου πρέπει πάντα να παίρνη τον χαρακτήρα μιᾶς εὐχάριστης γνωριμίας και παιχνιδίζουσας τριβῆς¹¹, και αυτό το ἔχουν ἐφαρμο-

11. Βλ. τη σχετική φιλοσοφία στην ἐπιλογή και τη διάταξη του ὕλικου τῶν βιβλίων διδα-

σει τὰ multimedia από καιρό στην εκμάθηση τῶν εὐρωπαϊκῶν ξένων γλωσσῶν.

Ἀπὸ τὴν πλευρὰ τώρα τοῦ συντακτικοῦ τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς γλώσσας — μιᾶς μάθησης ποὺ ἐδραιώθηκε ὡς ἐπιστημονικὴ ἀργότερα ἀπὸ τὴ γραμματικὴ καὶ κυρίως ἀπὸ τὸν Ἀπολλώνιο τὸν Δύσκολο κατὰ τὸν 2ο αἰῶνα μ.Χ.—, εἶναι ἐνθαρρυντικὸ νὰ τονίζεται ὅτι ὁ ἀρχαῖος συγγραφέας δὲν εἶναι «ἀνόητος», ὅταν γίνεται ἀκατανόητος, ἀλλὰ ὅτι, ἀντίθετα, θέλει νὰ πῇ κάτι ποὺ καὶ σήμερα τὸ ἐκφράζομε ἀνάλογα· ὀφείλομε, δηλαδή, νὰ καυχώμαστε ὅτι ἡ ὀρθολογικὴ δυναμικὴ τῆς ἑλληνικῆς πρότασης δὲν προδίδει τὸν κόπο μας νὰ τὴν ἀναλύσωμε μὲ ὅλην ἐκείνη τὴν τεχνικὴ τῆς σύνθεσός της, ἡ ὁποία ἐπιτρέπει νὰ κινοῦνται ἐλεύθερα τὰ μέλη τῆς ἐνότητος, μὲ τὴν ἀσφάλεια τῆς γενικῆς ἀπολύτου, τῆς συνημμένης μετοχῆς καὶ τῆς ταυτο-ἐτεροπροσωπίας καὶ βέβαια μὲ τὸ τέλειο κλιτικὸ σύστημα ὀνομάτων καὶ ρημάτων καὶ τὸν πλούσιο ὑποτακτικὸ λόγο. Ἡ πράξις ἔχει δείξει ὅτι ἡ ἀφοβὴ δοκιμὴ τῆς μετάφρασης ἐνὸς κειμένου ἀπὸ ἓνα μαθητὴ διευκολύνεται αἰσθητά, ἐὰν ἀκολουθήσωμε τὴν πορεία τῆς ἐκκίνησης ἀπὸ τὴν πρωτογενῆ μορφή τῆς πρότασης, μὲ τὴν παράλληλη πληροφόρηση γιὰ τὶς πρώτες σημασίες τῶν λέξεων, τὴν ἐτυμολογικὴ παραγωγὴ καὶ τὴ σύνδεσή τους μὲ συνώνυμα τῆς ἐποχῆς τοῦ κειμένου, ἢ τοῦ πρότερου καὶ ἐπόμενου χρονικοῦ διαστήματος, καὶ μὲ ἔμφαση στὶς διαφοροποιήσεις τῶν λογοτεχνικῶν εἰδῶν ἢ στὶς μιμήσεις· ἀκολουθώντας τὴν ἐξελικτικὴ πορεία τοῦ ἀρθρωμένου σὲ πρόταση λόγου καὶ προχωρώντας ἀπὸ τὴν ἀπλὴ συντακτικὴ δομὴ ὑποκειμένου-κατηγορήματος πρὸς τὴ διεύρυνση τῆς πρότασης στὴ σύνθετη ἢ συνθετώτερη τεκτονικὴ τὴν ὁποία, τυχόν, ἔχομε μπροστὰ μας, ἔρχεται φυσικὴ καὶ αὐτονόητη ἡ οἰκειότητά μὲ τὴν κλιμακωτὴ δυσκολία ἢ τὴν πολυπλοκώτερη σύνθεση, ἐφόσον αὐτὴ εἶναι καὶ ἡ πνευματικὴ, σπουδαστικὴ τῶν ἐπὶ μέρους πορεία ποὺ ἀκολουθεῖ στὴν ἔκφραση τῆς σύλληψης τοῦ ὁ συγγραφέας τοῦ κάθε ἀξιοσπούδαστου ἔργου.

Μιὰ ἐνδιαφέρουσα ἐπίσης τεχνικὴ, ἡ ὁποία ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα εἶχε ἐπισημανθῇ ἀπὸ τοὺς κριτικοὺς καὶ χρησιμοποιεῖτο κατ' ἀρχὰς ὡς ὑπερασπιστικὸ μέσο τῆς εὐφύστερης ἀπὸ τὸν φαινομενικὸ λόγο σύλληψης ἐνὸς λογοτεχνικοῦ δημιουργήματος, εἶναι τὸ παιχνίδι τῆς ἀλληγορικῆς μὲ τὴν κυριολεκτικὴν σημασία τῶν λέξεων καὶ τῶν μηνυμάτων τους. Ἐνα ἀρχαιότατο παράδειγμα τῆς χρήσεως τῆς ἀλληγορίας —ὡς λογοτεχνικοῦ καὶ φιλολογικοῦ στοιχείου— ἀποτελεῖ ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο ξεκίνησε ἡ πρώτη μορφή τοῦ ὁμηρικοῦ ζητήματος, τὸν 6ο αἰῶνα π.Χ., μὲ τὴν καταγγελίαν τοῦ Ξενοφάνη τοῦ Ἐλεάτη κατὰ τῆς ἀνήθικης συμπεριφορᾶς τῶν ὁμηρικῶν θεῶν καὶ μὲ τὴν ἀντιλογία τοῦ Θεαγένη τοῦ Ρηγίνου, ὁ

σκαλίας τῶν Ἀρχαίων Ἑλληνικῶν στὴ Μέση ἐκπαίδευση, ὅπως τὴν ἐξέθεσε ὁ Πρύτανης Γ. Μπαμπινιώτης ὡς Πρόεδρος τοῦ Παιδαγωγικοῦ Ἰνστιτούτου τῆς Ἑλλάδας, κατὰ τὸ «Συνέδριον διὰ τὴν διδασκαλίαν τῶν Ἀρχαίων Ἑλληνικῶν ἐν Ἀθήναις 9-10 Φεβρουαρίου 1990», μὲ τὸν τίτλο: «Διαχρονικὴ προσέγγισις τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσας», *Πλάτων* 43 (τεύχη 85-86) 1991, σσ. 69-80. Τὴν πρακτικὴ τῆς διδασκαλίας τῶν Ἀρχαίων Ἑλληνικῶν στὴν Εὐρώπῃ καὶ τὶς ἄλλες ἡπείρους κάλυψε στὸ ἴδιο Συνέδριον ἡ ὁμιλία τοῦ Καθηγητῆ Γ. Α. Χριστοδούλου, μὲ τὸν τίτλο: «Ἡ πρακτικὴ τῆς διδασκαλίας τῶν Ἀρχαίων Ἑλληνικῶν στὸ ἐξωτερικόν», *αὐτόθι*, σσ. 45-49, ἐνῶ εἰσαγωγικὰ πρὸς τοὺς Συνέδρους μίλησε ὁ ὁμότιμος Καθηγητὴς Α. Δ. Παπανικολάου, μὲ τὸν τίτλο: «Ἡ σημασία τῶν Ἀρχαίων Ἑλληνικῶν», *αὐτόθι*, σσ. 19-25.

ὁποῖος ὑπεράσπισε τὸν Ὅμηρο μὲ τὴν ἀλληγορικὴ ἐρμηνεία τῶν ὁμηρικῶν θεωνυμιῶν: Ἀφροδίτη εἶναι ἡ ἐπιθυμία, Ἀθηνᾶ ἡ φρόνηση, Ἄρης ἡ ἀφροσύνη, Ἑρμῆς εἶναι ὁ λόγος. Πρόκειται, ἐπίσης, γιὰ τὸ προγυμναστικὸ ἢ λογοτεχνικὸ παιχνίδι μὲ τὴν κυριολεκτικὴ ἢ ἀλληγορικὴ σημασία μιᾶς λέξης ἢ ἐνὸς κειμένου, μὲ τὸ ἐσχηματισμένον ἢ μὴ τοῦ λόγου. Ἡ πρόκληση νὰ δοκιμάσωμε μήπως τὸ κείμενο ἐννοῇ καὶ κάτι ἄλλο πέραν ἀπὸ τὸ φαινόμενο ἢ, ἀντίθετα, ἐὰν τὸ κείμενο εἶναι στὴ βάση του κυριολεκτικὸ, πῶς θὰ μποροῦσε αὐτὸ νὰ γίνῃ ὑπαινικτικὸ ἢ ἀλληγορικὸ, εἶναι κάτι ὄντως δύσκολο γιὰ τὸν διδάσκοντα νὰ τὸ μεθοδεύσῃ καὶ νὰ τὸ ἐφαρμόσῃ, λόγου χάρι, στὴ διδασκαλία τοῦ ἀντίστροφου θέματος στοῦ ἀμφιθέατρο· μιὰ τέτοια ὁμως προσέγγιση ὁδηγεῖ στὴ διδασκαλία τῆς διάκρισης τῶν ἐτυμολογικῶν καὶ παρετυμολογικῶν σχηματισμῶν, τῶν διαθέσεων τῶν ἐγκλίσεων καὶ τοῦ ρόλου τῶν χρόνων τοῦ ρήματος, ὅταν πρέπῃ αὐτὰ τὰ στοιχεῖα νὰ διακριθοῦν ἀνάλογα μὲ τὸ ἂν ἐπινοοῦνται, γιὰ νὰ ὑπηρετήσουν ἓνα λόγο, ἄμεσο ἢ ἀποφαντικὸ, ἐπιθυμίας ἢ ἐντολῆς, ἀναμνηστικὸ γεγονότων ἢ προβολικὸ ἐνδεχομένων, διδακτικὸ ἢ διαλεκτικὸ.

Ὅταν, γιὰ παράδειγμα, ἐρμηνεύωμε καὶ μεταφράζωμε ἓναν ἀπὸ τοὺς δύο διασωθέντες ἀκέριους λόγους τοῦ Γοργία τοῦ Λεοντίνου, πρέπει νὰ ἐπισημαίνωμε ἀνὰ πᾶσα στιγμή ὅτι, κάτω ἀπὸ τὸ σχῆμα ἐνὸς δικανικοῦ λόγου ὑπεράσπισης τῆς Ἑλένης ἢ τοῦ Παλαμήδη, κρύβεται ὡς σκοπιμότητα ἡ ἐπιδεικτικὴ διδακτικὴ προπαγάνδα μιᾶς τεχνικῆς πειθοῦς, ἡ ὁποία στηρίζεται στοῦ *εἰκὸς* ἢ στὴν *ἀπαγωγὴν εἰς τὸ ἀδύνατον*. Ποτέ, σὲ καμιά ἐποχὴ, ὁ εἰσηγητὴς μιᾶς μεταρρυθμισης ἢ ὁ δάσκαλος μιᾶς ἰδέας δὲν ὑπῆρξε συμπαθὴς στοῦ κοινὸ του χωρὶς τὴ χρῆση διπλωματικοῦ λόγου, εἴτε πρόκειται γιὰ τὸν τρόπο τὸν ὁποῖο χρησιμοποίησε στίς πολιτικὲς ἐλεγείες του ὁ Σόλων εἴτε γιὰ τὴ μάθησι τοῦ πειστικοῦ, τοῦ πολιτικοῦ λόγου, ὅπως τὸν *ἐπεδείκνυε* καὶ τὸν δίδασκε ὁ Γοργίας. Αὐτὸ ἔχει ὁδηγήσει τὸν ἀρχαῖο συγγραφέα, στὴν περίπτωσή μας τὸν Γοργία, σὲ ἓνα συντακτικὸ λόγο ἀποφθεγματικῆς ἀπόφανσης ἀπὸ τὴ μία καὶ διαλεκτικῆς ἀνάλυσης ἀπὸ τὴν ἄλλη, μὲ πολλὰ σημεῖα ὑπαινικτικὰ τῆς ἐπιδράσεως ποὺ ἔχει δεχθῇ ἀπὸ τὸ σύγχρονό του ἀττικὸ δρᾶμα ἢ τῆς ἀντι-συμπαραθέσεώς του πρὸς τὴν παραδεδομένη ἀντίληψη τῶν ποιητῶν: ἡ Ἑλένη κατέληξε μὲ ἀρπαγὴ στὴν Τροία καὶ ἐγινε κατὰ τὸ ἐτυμολογικὸ παιχνίδι τοῦ Αἰσχύλου, στὸν Ἀγαμέμνονα (687-90, Page, OCT, 1972), *ἑλένας ἑλάνδρος ἐλέπτολις*, ἀλλὰ δὲν ὑπῆρξε *ἐκοῦσα κακὴ* καὶ ὑπάρχουν τέσσερις πιθανότητες νὰ αἰτιολογήσουν ὅτι *ἄκουσα ἥλθεν ὡς ἥλθε* (D-K, FrVors, 82 B11, 19). Ἡ πάλι, ὅταν γίνεται λόγος γιὰ τὸν Πλαταῖκό τοῦ Ἰσοκράτη (14.) καὶ τονίζεται ἐξ ἀρχῆς ὅτι ὁ λόγος ἀκούγεται ὡς δημηγορία, ἀλλὰ στὴν οὐσία εἶναι ὑπόδειγμα τῆς πολιτικῆς κάλυψης τοῦ Ἰσοκράτη κάτω ἀπὸ τὸ ἐπιδεικτικὸ γένος ρητορικοῦ λόγου καὶ τοῦ ἀγῶνα τοῦ ἐναντίον τῶν Θηβαίων, τότε γίνεται συνείδησι, μὲ τὴ σταδιακὴ ἀνάλυσι τῆς δομῆς τοῦ λόγου, ἡ αἰτία γιὰ τὴν ὁποία χρησιμοποιεῖται ὁ ἱστορικὸς τόνος τῆς ἀφήγησις γεγονότων καὶ ἡ δραματικὴ περιγραφή τῶν συνεπειῶν ἀπὸ τὴν κατάχρησι ἐξουσίας τῶν Θηβαίων σὲ βάρος τῶν Πλαταιέων. Ἡ τεχνικὴ, ἐπίσης, τῆς μυθολογικῆς ἀναδρομῆς στοῦ Ἑλένης *ἐγκώμιον* τοῦ Ἰσοκράτη, ὅπου ὁ ρήτορας μιλάει γιὰ τὴ λατρεία τῆς Ἑλένης στὴ Σπάρτη καὶ ὑπενθυμίζει τὴ σχέση τῆς ἡρώϊδας

μέ τόν ἀθηναϊκό ἥρωα Θησέα, ἔχει καί αὐτή πολιτική σκοπιμότητα: ὁ Ἰσοκράτης κρίνει ὅτι ἐκείνην τήν περίοδο αὐτό τὸ ὁποῖο χρειάζεται ἡ πόλη του εἶναι ἡ σύμφωνη τῶν σχέσεων μεταξύ Ἀθηνῶν καί Σπάρτης· αὐτὸ τὸν ὀδηγεῖ, ἐν τέλει, στὴν ἔκφραση ἑνός προτροπικοῦ λόγου —σέ μελλοντικές προοπτικές καί στὴν ἀνάθεση στοὺς ἐπόμενους ρήτορες πολιτικοῦ ἔργου— σχετικὰ μέ τὴν ἐκμετάλλευση ἐκείνων τῶν μυθολογικῶν στοιχείων, τῶν ἐνωτικῶν τοῦ Ἑλληνισμοῦ κατὰ τὸ παράδειγμα τῆς Τρωϊκῆς ἐκστρατείας· γιὰ νὰ φθάσῃ ὁμοῦς ὡς ἐκεῖ ὁ ρήτορας ἔχει χρησιμοποιήσει τὴ διαλεκτικὴ πορεία τῆς ἐπαγωγῆς ἀπὸ ἐπὶ μέρους ἐπεισόδια-παράδειγματα στὴν ἀναγωγή σέ φιλοσοφικοὺς καί ρητορικοὺς τόπους, καί ἐπομένως ἡ συντακτικὴ δομὴ ποὺ μεταχειρίζεται στὰ συνδετικά καί κομβικά σημεία εἶναι αὐτὴ ποὺ ἀρμόζει σέ ἕνα ἐνθυμηματικό, ρητορικό συλλογισμό.

Ὅταν, ἐν ὀλίγοις, ἀναδεικνύεται μέ ἐπιλεκτικά σημεία τοῦ κειμένου ἕνας ὑποτιθέμενος ἢ ὁ πραγματικός σκοπὸς τοῦ συγγραφέα, εἴτε ἐπιδεικτικός ἢ διδακτικός εἶναι αὐτὸς εἴτε πολιτικός ἢ λογοτεχνικός, δικαιολογοῦνται καί οἱ σκοπιμότητες στίς ἐγκλίσεις καί τοὺς χρόνους τῶν ρηματικῶν τύπων ἢ στὴν κυριολεκτικὴ καί μεταφορικὴ χρῆση τῶν λέξεων ἢ στὴν τάξη τῶν στοιχείων τῆς πρότασης καί ἔτσι εἶναι πολὺ πιθανὸ νὰ δημιουργοῦνται στὸν ἀναγνώστη καλύτερες διαθέσεις ἢ κίνητρα γιὰ πρόσληψη καί ἔρευνα. Εἶναι σημαντικό —καί γι' αὐτὸ εἶναι θεμιτοὶ ποικίλοι τρόποι, ἀκόμη καί ἐμφανῶς τεχνητοί— νὰ περνᾷ στὸν ἀναγνώστη τὸ ἐρέθισμα τῆς ἀνακάλυψης τοῦ πραγματικοῦ ἢ τοῦ ὑπαινισσομένου καί τοῦ ἀλληγορικοῦ γιὰ τοὺς ἐξῆς λόγους: ἐφόσον ἡ ἀναζήτηση τῆς διάκρισης μεταξύ πραγματικοῦ καί φαινομενικοῦ εἶναι στὴ φύση τοῦ πολιτικοῦ ἀτόμου καί ἐφόσον τὸ στοιχεῖο τοῦ συμβολισμοῦ πάντοτε ἐκλαμβάνεται, ἀφ' ἑνὸς ὡς κάτι τὸ ἔξυπνο γιὰ νὰ τὸ ἀποκρυπτογραφῇ κανεὶς καί ἀφ' ἑτέρου ὡς μέσο κοινωνικῆς ἔκφρασης γιὰ νὰ διατυπωθοῦν μέ ἀσφάλεια μεγάλες πολιτικὲς καί κοινωνικὲς ἀλήθειες. Στὸ ἐρώτημα, γιὰ παράδειγμα, τί εἶναι αὐτὸ ποὺ κάνει τὸν Θουκυδίδη νὰ προσαρμόξῃ ἐπικὰ ἢ τραγικὰ μοτίβα σέ πεζὸ λόγο, νὰ δέχεται τὴν ἐπίδραση τῶν σοφιστῶν τοῦ 5ου αἰῶνα καί νὰ ἐξιστορῇ τὸν Πελοποννησιακὸ πόλεμο, μέ ἐμφανῇ τὴ διάθεση νὰ διαχωρισθῇ ἐξ ἀρχῆς ἀπὸ τὸ κοσμοπολίτικο, ἐθνογραφικὸ καί ἰωνικὰ φιλοσοφικὸ πνεῦμα τοῦ Ἡροδότου, ἢ ἀπάντηση εἶναι πολλαπλὴ καί θὰ μπορούσε νὰ διαθέσῃ χῶρο καί στὴν ἐξῆς ὠφελιμιστικὴ ἐκδοχή: ὅτι εἶναι, κυρίως, ἡ πολιτικὴ ἀτμόσφαιρα τῆς Ἀθήνας ποὺ ἐπιβάλλει νὰ δημιουργηθῇ μιὰ ἰθαγενὴς —οὐσιαστικὰ στρατευμένη, ἀλλὰ ἀνεπαίσθητα ἐπιβεβλημένη λόγῳ τῆς δημοκρατικῆς ἀθηναϊκῆς ἀγωγῆς— ἀττικὴ λογοτεχνία· ἄρα, ὁ ἱστορικός λόγος τοῦ Θουκυδίδη ἐπιχειρεῖ νὰ μετουσιώσῃ καί νὰ χύσῃ τὴν ἱστορικὴ σκέψη στὸ ὁλοκαίνουργιο καλοῦπι τοῦ ἀττικοῦ πεζοῦ λόγου καί στὴν ἐλεγχόμενη ἔκφραση, ὡς ἂν σέ κάποια συμφωνία μέ τίς γραμμὲς ποὺ ὑποβάλλει καί διδάσκει ἡ γλυπτικὴ τοῦ Παρθενώνα· νὰ συμπυκνώσῃ τίς παραδεδομένες φιλοσοφικὲς, ἀνθρωπολογικὲς, ἱατρικὲς, ποιητικὲς καί τραγικὲς ἀρχὲς σέ ἕνα συνοπτικὸ σύνολο καί σέ περισσότερο κωδικοποιημένο ὕψος καί περιεκτικὸ λόγο· ἢ ἀκόμα, ὅταν δηλῶνῃ ὁ ἴδιος ἱστορικός τὴν πεποίθησή του ὅτι τὸ ἔργο του προορίζεται ὡς *κτῆμα ἐς αἰεί*, αὐτὸ —πέραν ἀπὸ τὴ σοβαρότητα τῆς δήλωσης τοῦ ἱστορικοῦ ὅτι ἔχει ἐπιλέξει τίς πηγὲς τῶν στοιχείων του καί ὅτι τὸ ἔργο του ἀντέχει στὸν ἔλεγχο τῆς ἀλήθειας—

μπορεῖ, πλὴν ἄλλων, νὰ ὑπαινίσσεται καὶ τὴν εὐρεῖα κυκλοφορία, ἥδη στὴν ἐποχή του, τοῦ σημαντικώτερου φιλολογικοῦ ὄργάνου, δηλαδὴ τοῦ βιβλίου· ὁ Θουκυδίδης ξέρεῖ ὅτι αὐτὸ ποὺ γράφει θὰ ἀνατυπωθῇ σὲ χειρόγραφα ἀντίγραφα καὶ ὅτι δὲν θὰ μείνῃ στὴν τύχη τῆς προφορικῆς παράδοσης καὶ τῆς φυσικῆς μνήμης, καὶ συνειδητοποιεῖ ὅτι ὁ λόγος του θὰ εἶναι ὁ ἴδιος ἓνα μνημεῖο γλώσσας καὶ περιεχομένου. Ἐπομένως, ἡ ἀνάδειξη τοῦ προφανῶς πραγματικοῦ ἢ τοῦ πιθανοῦ ὡς πραγματικοῦ σκοποῦ τοῦ συγγραφέα, μέσα ἀπὸ δοκιμὲς ποὺ ὑπαγορεύονται ἀπὸ τὴν ἄλλη —πλάγια ἢ ἔμμεση— πληροφόρηση γιὰ τὶς πραγματικὲς καὶ οἰκονομικὲς συνθῆκες τῆς ἐποχῆς, εἶναι ἀπὸ τὰ πιὸ δელεαστικά σημεῖα μιᾶς ἐρμηνείας ἀρχαίου κειμένου, ἐφόσον αὐτὴ ἢ τακτικὴ ἀφήνει περιθώρια γιὰ ἀναλογικὲς ἐρμηνεῖες καὶ σὲ ἄλλα κείμενα διαφορετικῆς ἐποχῆς ἢ σύγχρονα πρὸς τὸν ἀναγνώστη τῆς μετάφρασης. Ἐπειτα, ἀκόμη καὶ ἡ ἐκτίμηση ἐνὸς ἔργου, τὸ ὁποῖο ἔχει καταχωρισθῇ ὡς *textus receptus et classicus*, πρέπει νὰ ἀφήνεται σὲ κριτικὲς θεωρήσεις ὡς πρὸς τὴν κλασικότητά του καὶ σὲ σχέση πρὸς τὴν τρέχουσα ἱστορικὴ πραγματικότητα τοῦ ἀναγνώστη-μαθητῆ, διότι ἔτσι εἰσάγεται ἡ βιοματικὴ συγκριτικὴ, ἡ ὁποία συνιστᾷ αὐτοσκοπὸ ὡς πνευματικὴ ἄσκηση.

Εἶναι γεγονὸς πάντως ὅτι ἡ ψυχολογικὴ αἰτιολόγηση ἢ ἡ συναισθηματικὴ λογικὴ ἐνὸς κλασικοῦ κειμένου φαίνεται συχνὰ νὰ παρεξηγῆται καὶ μαζὶ μὲ αὐτὴν καὶ ἡ ὑφολογικὴ ἀνάλυση. Ἐτσι, ἡ συνήθης ἐκτίμηση τοῦ ὕφους περιορίζεται στὰ γλωσσικὰ μέσα ποὺ ἐπιλέγει ὁ συγγραφέας τοῦ κλασικοῦ ἔργου, μὲ συγκεκριμένη πρόθεση ὡς πρὸς τὸ ἐπίπεδο τῶν φθόγων, τῶν λέξεων καὶ τῶν προτάσεων. Ἐξετάζεται, δηλαδὴ, κατὰ κανόνα ἡ ἰδιωματικὴ χρῆση τῆς λέξεως, ἡ *elocutio* τοῦ συγγραφέα, ἐφόσον δὲν ὑπάρχει —σχετικὰ μὲ τὴ μελέτη τοῦ ὕφους— ἐνιαία ἀντιμετώπιση στὴ φιλολογικὴ ἐπιστῆμὴ τῆς κλασικῆς λογοτεχνίας καὶ ὁ παραπάνω τρόπος φαίνεται ὁ πιὸ ἀκίνδυνος γιὰ μὴν ἀσφαλῆ γενικὴ ἐκτίμηση τοῦ κλασικοῦ κειμένου. Ὡς δεῖγμα τῶν σταδίων μιᾶς ὑφολογικῆς ἀνάλυσης, ὁ G. Jaeger¹² παραθέτει τὶς θέσεις τοῦ H. Graubner, ὁ ὁποῖος κάνει διάκριση στὸ ὕφος, ὡς προσθήκης συναισθηματικῶν στοιχείων στὸ ὀρθολογικὸ περιεχόμενο τοῦ κειμένου, ὡς ἀρμονίας τῶν ἐπὶ μέρους γλωσσικῶν στοιχείων μεταξύ τους, ὡς ἀπόκλισης ἀπὸ ἓνα πρότυπο τὸ ὁποῖο ἰσχύει ἢ θεωρεῖται σημεῖο ἀναφορᾶς, καὶ ὡς ἐπιλογῆς μιᾶς —ἀνάμεσα σὲ πολλὲς δυνατότητες— διατύπωσης. Εὐτυχῶς, τὴν τελευταία 50ετία ἰδιαίτερα, ἔχει ἀτονήσει ἡ ἀντίληψη ὅτι ἡ διασωθεῖσα αὐθεντία μιᾶς ἐποχῆς ὡς *usus loquendi*, ὅπως ἐκείνου τοῦ ἄγονου «κιερωνισμοῦ» ποὺ ἐπεδίωξε ὁ 15ος αἰώνας μὲ τὸ Lorenzo Valla, μπορεῖ νὰ μονοπωλήσῃ τὴν ἀποκατάσταση τῆς χειρόγραφης παράδοσης σύγχρονων ἢ ἐγγὺς πρὸς αὐτὴν κειμένων. Ἐτσι, στοὺς Ἀττικοὺς Ρήτορες, λόγου χάρι, ἔχει ἐπικρατήσει διαφορετικὴ ὑφολογικὴ ἐκτίμηση ἀπὸ ἐκεῖνον τὸν τύπο ἀξιολόγησης ποὺ ἐπέβαλε ὁ νεώτερος κιερωνισμὸς τοῦ 19ου αἰώνα στὰ λατινικὰ κείμενα καὶ τὰ μετροῦσε βάσει τῆς ἀπόκλισής τους ἀπὸ τὸ πρότυπο τῆς κιερωνείας γλώσσας, ἄρα καὶ ἀπὸ τοὺς κανόνες τῆς σχολικῆς γραμματικῆς. Εἶναι, ἐπίσης, χαρακτηριστικὸ ὅτι στὴν περίπτωση τοῦ φαινομένου τῆς χασμωδίας

12. G. Jaeger, 2001, σσ. 139-40.

τὰ ρητορικά κείμενα ἔχουν πάψει νὰ διορθώνωνται μὲ βάση τὴν ἰσοκρατικὴ νόρμα τῆς φωνητικῆς λείανσης καὶ τῆς ἀποφυγῆς τῆς σύγκρουσης φωνηέντων, μετὰ τὶς πρωτοπόρες ύφολογικὲς ἀναλύσεις, ὅπως τοῦ L. Pearson, στὸ ύφος τοῦ Δημοσθένη καὶ τῶν ἄλλων Ἀττικῶν Ρητόρων, καὶ στὴν ἀνάδειξη τοῦ φαινομένου τῆς χασμωδίας στὸν πεζὸ λόγο ὡς μέσου ἐπισημότητος καὶ ἀργοῦ tempo, μὲ τὸν σκοπό, π.χ., νὰ ἐξαρθοῦν καὶ οἱ δύο φωνητικὰ συγκρούμενοι λεκτικοὶ τύποι. Τώρα, καὶ μὲν ἐξετάζονται γενικὰ τὰ γλωσσικὰ μέσα τὰ ὅποια ἐπιλέγει ὁ κάθε ἀρχαῖος συγγραφέας, ἀλλὰ μὲ περισσότερη ἐμφαση καὶ εἰδικώτερα ἐπισημαίνονται τὰ ἀναγνωριστικὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ κειμένου ὡς πρὸς τὴν ἀντιστοιχία τους μὲ τὴν ὀπτικὴ γωνία τοῦ συγγραφέα, μὲ τὴν κατάσταση γιὰ τὴν ὁποία χρησιμοποιήθηκε τὸ κείμενο καὶ μὲ τὴν ἐπιδιωκόμενη ἐπίδρασή του πᾶνω στὸ κοινό. Ἀπὸ τὴν ἀποψη τῶν ρητόρων, ὑπόδειγμα ύφολογικῆς προσέγγισης συνεχίζουν νὰ ἀποτελοῦν οἱ ἐργασίες¹³ τῶν R. C. Jebb (1876), Fr. Blass (1887-98), G. Kennedy (1963), L. Pearson (APhA 1981), καὶ βέβαια τοῦ H. Wankel (1976) μὲ τὴν ὑποδειγματικὴ, εὐφυέστατη καὶ πλήρη ἀνάλυση τοῦ *Περὶ τοῦ στεφάνου* λόγου τοῦ Δημοσθένη. Προσπάθεια ἔγινε καὶ ἀπὸ ἐμένα στὴν ἑρμηνεία καὶ τὴν ύφολογικὴ ἀνάλυση τῆς δημηγορίας τοῦ Δημοσθένη *Ὑπὲρ Μεγαλοπολιτῶν*, σὲ σχέση μὲ τὸ σύνταγμα τῶν λόγων του καί, ἐν μέρει, μὲ τὸν Θουκυδίδη· στόχος μου ἦταν νὰ ἐπιβεβαιώσω τὴ δικαιολογία ὅτι, γιὰ τὴ σύντομη καὶ σφικτὴ σύνθεση τῆς δημηγορίας αὐτῆς ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸν τόνο τῆς φιλοσοφικῆς πολιτικῆς γενίκευσης ποὺ τὴν χαρακτηρίζει, ὑπεύθυνο εἶναι τὸ στοιχεῖο τοῦ ὑπαινικτικοῦ καὶ *ἐσχηματισμένου* λόγου· μὲ τὴ λογοτεχνικὴ αὐτὴ σύνθεση ὁ Δημοσθένης ἀποφεύγει τὴν ἐναντίον του κατηγορία ὡς φιλοθηβαίου, ἐνῶ συνάμα ὑποβάλλει ἓνα τολμηρὸ σχέδιο γιὰ τὴν ἰσορροπία δυνάμεων στὴ νότια Ἑλλάδα καὶ τὴν ἐξασφάλιση τῆς ἀντοχῆς τῶν πόλεων-κρατῶν τοῦ νότου κατὰ τῆς εἰσβολῆς τοῦ Φιλίππου.

Ἐνα ἄλλο θέμα ύφολογικῆς ἀνάλυσης εἶναι ὁ ρυθμὸς ἑνὸς κειμένου, ὁ ὁποῖος καθορίζεται ἀπὸ τὶς προσωδιακὲς ἰδιορρυθμίες καὶ —ἐνδεχομένως— ἀπὸ τὶς μετρικὲς μορφές τῆς γλώσσας τοῦ συγγραφέα, ἀλλὰ κυρίως ἀπὸ τὴν πρὸς ἓνα τέλος εὐθυγράμμιση τῆς ὅλης διάρθρωσης τοῦ λόγου. Ἔτσι, ὁ ρυθμὸς ἑνὸς λόγου πειθοῦς, ρητορικοῦ πεζοῦ ἢ ποιητικοῦ, περιμένομε νὰ εἶναι λίγο ὡς πολὺ *κατακλητικὸς*· ὁ ρυθμὸς ἑνὸς δραματικοῦ κειμένου νὰ εἶναι σταδιακὰ διεγερτικὸς καὶ κορυφωτικὸς σὲ ἔνταση λύσεως ἢ καθάρσεως, ἐνῶ ὁ ρυθμὸς τῆς διαλεκτικῆς ἀνάλυσης καὶ προβολῆς μιᾶς φιλοσοφικῆς ἐννοίας ἀναμένομε νὰ κινῆται στοὺς παλμούς τῆς ἀμφιβολίας καὶ τῆς διακύμανσης σὲ ἐμπρὸς καὶ πίσω· ἀπὸ τὴν ἄλλη, πάλι, ὁ ρυθμὸς μιᾶς ἱστορικῆς ἀφήγησης, εἴτε ἔχει παρεκβάσεις καὶ περιγραφὰς πραγμάτων ἢ προσώπων εἴτε ὄχι, δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ χαρακτηρίζεται κυρίως ἀπὸ

13. R. C. Jebb, *The Attic Orators from Antiphon to Isaeus*, London 1876· Fr. Blass, *Die attische Beredsamkeit*, 2η ἔκδ., 3 τόμ., Leipzig 1887-98· G. Kennedy, *The Art of Persuasion in Greece*, London-Princeton 1963· L. Pearson, *The Art of Demosthenes*, Meisenheim am Glan, A. Hain, 1976 (ἀνατ. APhA, *Special Publications*, N. 4, 1981)· H. Wankel, *Rede für Ktesiphon über den Kranz*, 2 τόμ., Heidelberg 1976.

ρυθμικές υποβολές σὲ κοφτὰ καὶ σίγουρα κτυπήματα τῶν ἐπὶ μέρους ἤδη γεγονότων καὶ τῶν τεκμηριωμένων μαρτυριῶν καὶ δεδομένων. Εἶναι, ἐν τούτοις, δύσκολο καὶ ἀφήνει ἀνικανοποίητο αὐτὸν ποὺ ἐπιχειρεῖ —πέραν ἀπὸ τὴν ἐρμηνευτικὴ ἐπισήμανση τοῦ ρυθμοῦ κατὰ τὴν ὑφολογικὴ ἀνάλυση ἑνὸς κειμένου ποὺ καὶ αὐτὴ εἶναι δύσκολο νὰ τεκμηριωθῇ πειστικά— νὰ τηρήσῃ καθ' ὅλην τὴν πορεία τῆς μετάφρασής του τὴ χαρακτηριστικὴ σὲ κάθε εἶδος πεζοῦ ἢ ποιητικοῦ κειμένου ρυθμικὴ ὑποβολή ποὺ παρακολουθεῖ, κατὰ κανόνα, τὴν ἐξέλιξη τοῦ θέματος τοῦ πρωτοτύπου. Θὰ ἔλεγα πὼς μόνο μουσικοὶ τῆς παιδείας τοῦ Διονύση Σαββόπουλου ἢ ἐρμηνευτὲς τοῦ ὕψους τοῦ Σπύρου Εὐαγγελάτου θὰ μπορούσαν νὰ μᾶς δώσουν ρυθμικὲς ἐρμηνεῖες ἀρχαίων κειμένων.

Στὸ κτίσιμο τοῦ ὕψους εἶναι ἐπίσης σημαντικὸς καὶ ὁ ρόλος τῶν συνδετικῶν μοριῶν καὶ ἐξ ἴσου οὐσιαστικὸς ὅσο καὶ στὸν σημερινό μας λόγο· ἡ χρῆση τους καθορίζεται ἀπὸ τὴν ἐπιχειρηματολογικὴ καὶ ὑφολογικὴ δομὴ τοῦ ποιητικοῦ ἢ τοῦ πεζοῦ ἔργου.

Ἐνα σημεῖο τὸ ὁποῖο ἡ ὑφολογικὴ ἀνάλυση δὲν μπορεῖ νὰ παραλείψῃ εἶναι τὰ λεκτικὰ καὶ θεματικὰ μοτίβα, λόγῳ τῆς ἐμφανοῦς λειτουργικῆς τους θέσεως καὶ τῆς τελεολογικῆς τους χρήσης: νὰ κάνουν ἀναγκαστικὴ σύνδεση μὲ τὰ προηγούμενα καὶ τὰ ἐπόμενα ἔργα τοῦ ἴδιου συγγραφέα ἢ διαφορετικῶν συγγραφέων καὶ ἐποχῶν. Ὁ σχηματισμός, π.χ., τῆς ρητορικῆς ἐρώτησης εἶναι ἓνα στοιχεῖο ποὺ διανύει τὴ λυρική, τὴν τραγικὴ ποίηση, τὸν πλατωνικὸ διάλογο καὶ φθάνει ὡς τὸν δικανικὸ καὶ δημηγορικὸ λόγο τοῦ Δημοσθένη. Αὐτὸ τὸ συντακτικὸ παραδεδομένο μοτίβο συνιστᾷ ἓνα ὑφολογικὸ στοιχεῖο ποὺ χαρακτηρίζει διαχρονικὰ τὸν λόγο ἐκεῖνο, γενικά, ὁ ὁποῖος ἀποφεύγει τίς ἄμεσες συγκρουσεις καὶ μὲ πλάγιο τρόπο καθιστᾷ συνένοχο ἢ συνυπεύθυνο τὸν ἀκροατὴ ἢ ἀναγνώστη ἢ τὸν φέρνει σὲ σχέση λογικοῦ ἀδιεξόδου νὰ δεχθῇ τὴν προπαγάνδα ἢ τὴν ὑπεράσπιση μιᾶς ριψοκίνδυνης ἢ νέας πρὸς τὰ κατεστημένα θέσης ἢ ἀποψῆς ἢ διδασκαλίας¹⁴.

Τὸ ὕψος, ἐν τέλει, συνίσταται ὄχι μόνον στὰ γλωσσικὰ μέσα καθ' ἑαυτὰ ἀλλὰ καὶ στὸν ὀργανικὸ τρόπο τῆς δομῆς τοῦ θέματος καὶ τοῦ λογικοῦ σχεδίου τὸ ὁποῖο ἐπιλέγει ὁ κλασικὸς συγγραφέας στὸ ἔργο του, ἀνάλογα μὲ τὸν σκοπὸ τὸν ὁποῖο θέλει νὰ πραγματώσῃ. Ἐὰν δομὴ ἑνὸς λογοτεχνήματος εἶναι τὸ εἶδος τῆς σχέσεως ἀνάμεσα στὰ μέρη τοῦ κειμένου, ἔτσι ὅπως αὐτὰ διαδέχονται τὸ ἓνα τὸ ἄλλο κατὰ τὴν ὑπαγόρευση τοῦ ἐπιδιωκόμενου στόχου, τότε ἀνάλογα μὲ τὸν συγγραφικὸ σκοπὸ ἢ σχέση αὐτὴ ἐπιβάλλεται ἀπὸ τοὺς κανόνες διατύπωσης καὶ ἐκφραστικῶν μέσων, π.χ., ἑνὸς συλλογισμοῦ ἢ μιᾶς ἀντίθεσης ἢ μιᾶς κλιμάκωσης ποὺ ἐξατομικεύουν εἰδολογικὰ τὸ προκείμενο ἔργο. Στὸν *Φαῖδρον*, γιὰ παράδειγμα, τοῦ Πλάτωνα, ἡ δομὴ χωρεῖ κλιμακωτὰ σὲ τρία-τέσσερα στάδια: τίθεται ὁ Λυσιακὸς λόγος μὲ τὴν ἐπιχειρηματολογία τοῦ μὴ ὄντως ἐρῶντος πρὸς τὸν ἐρῶμενον (230c6-234c5)· ἀκολουθεῖ ὁ πρῶτος ἀντίλογος τοῦ Σωκράτη, ὁ διορθωτικὸς τοῦ Λυσιακοῦ λόγου (237b7-241d1), καὶ σὲ μιὰν περαιτέρω κλιμάκωση ὁ δεῦτερος ἀντίλογος τοῦ Σωκράτη, ἡ παλινωδία καὶ ὁ ὕμνος τοῦ ἀληθοῦς καὶ καλλίστου

14. Πρβλ. G. Jaeger, 2001, σσ. 139-41.

ἔρωτος (243c9-257b6)· αὐτὰ τὰ τρία στάδια ἀποτελοῦν τὴν ὑποδομὴν στὸ α' μέρος τοῦ διαλόγου καὶ συνιστοῦν τὴν τεκμηρίωση αὐτοῦ ποὺ ἀποτελεῖ τὴν ἀποκορύφωση (257b7-279c8), τὴν ἀναθεωρημένη μετὰ τοὺς διαλόγους *Πρωταγόρας* καὶ *Γοργίας* ἀντίληψη τοῦ Πλάτωνα γιὰ τὴ ρητορικὴ τέχνη, καὶ τὴν παραδοχὴ τῆς πιθανότητος νὰ ὑπάρξῃ μιὰ φιλοσοφικὴ ρητορικὴ. Ὑπάρχει τέτοιος σχεδιασμὸς καὶ μετέπειτα στόχο τοῦ συγγραφέα περιμένουμε νὰ διατυπώνεται στὴ διαλεκτικὴ μορφή τῶν ἐρωτήσεων καὶ ἀποκρίσεων, τῆς θέσης καὶ τῆς ἄρσης, ἀλλὰ ὄχι ἐν τέλει τῆς σύνθεσης ἀλλὰ τῆς λύσεως καὶ τῆς καθάρσεως ποὺ θὰ ἐπιτρέψῃ τὴ νηφάλια πρόταση γιὰ τὸ σχέδιο μιᾶς μελλοντικῆς σύνθεσης, ὅπως εἶναι ἐκεῖνο μιᾶς φιλοσοφικῆς ρητορικῆς. Ὁρᾶται, ὁ βαθύτερος σκοπός, στὸν βαθμὸ ποὺ μπορούμε νὰ τὸν ἐντοπίσωμε στὴ συγγραφὴ ἑνὸς ἔργου, προσδιορίζει καὶ τὴν *ύφολογικὴ στάση* τοῦ συγγραφέα, τόσο ὡς πρὸς τὴν ἐξελικτικὴ δομὴ μιᾶς τραγωδίας, μιᾶς ἱστορικῆς ἐθνογραφίας ἢ ἑνὸς λυρικοῦ ποιήματος ὅσο καὶ ὡς πρὸς τὰ γλωσσικὰ μέσα ποὺ προσιδιάζουν στὸ κάθε εἶδος.

Ἡ λέξις *στάσις*, λόγῳ τῆς παραγωγῆς της κατὰ τὸ θέμα παρελθοντικοῦ χρόνου τοῦ ρήματος *ἵστασθαι, σταίην - σταῖσα*, μπορεῖ νὰ προσδιορίξῃ, ὡς ὑφολογικὸς ὅρος γενικά, τὴν ἤδη προδιαγεγραμμένη καὶ εἰλημμένη θέση καὶ σκοπιὰ ἀπὸ τὴν ὁποία στέκεται σταθερὰ καὶ ἀφορμᾶται ὁ δημιουργὸς ἑνὸς λογοτεχνήματος· ὡς πρὸς εἰδικὸς τεχνικὸς ὅρος, ἡ λέξις *στάσις* χρησιμοποιήθηκε ἀπὸ τοὺς γραμματικούς γιὰ νὰ δηλώσῃ τὸ εἶδος τῆς ἔνστασης στὴν ἀποδεικτικὴ ὑφὴ ἑνὸς ρητορικοῦ λόγου. Ὑπάρχει, ἂν πρόκειται γιὰ *στάσιν* κατὰ στοχασμὸ (ἢ *στάσις δὲ στοχασμός*, ἀπὸ τὴν ὑπόθεσιν τοῦ 1ου λόγου τοῦ Ἀντιφῶντος τοῦ Ραμνουσίου, ἢ *στοχαστικῶς ἀγωνίζεται* ἀπὸ τὴν *ὑπόθεσιν* τοῦ 5ου), ἡ κατηγορία ἢ ἡ ἀπολογία στηρίζεται στὴν ἐπιχειρηματολογία *ἐκ τοῦ εἰκότος*, τοῦ πιθανοῦ καὶ τῆς ἀναλογίας, ὅπως στοὺς λόγους *Φαρμακείας κατὰ τῆς μητρικῆς* καὶ *Περὶ τοῦ Ἡρώδου φόνου* τοῦ Ἀντιφῶντος, ἢ διατυπώνεται *διὰ τῆς ἀπαγωγῆς εἰς τὸ ἀδύνατον*, ὅπως στὸν ἐπιδεικτικὸν λόγον τοῦ Γοργία, *Ὑπὲρ Παλαμήδους ἀπολογία*. Ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς ποιικιλότητος στὴν ὑφολογικὴ στάση καὶ τὴ διάρθρωσιν τῆς θεματικῆς τοῦ λόγου, ὁ Δημοσθένης δίδει παραδείγματα ποὺ ἐπιτρέπουν νὰ παρακολουθήσωμε καὶ τὴν ἀνάλογον χρῆσιν λεξιλογίου καὶ μερῶν τοῦ λόγου. Ὑπάρχει, κατὰ τὴν *ὑπόθεσιν* τοῦ πολιτικοῦ δικανικοῦ λόγου τοῦ Δημοσθένους (23.) *Κατ' Ἀριστοκράτους* ὁ ρήτορας χρησιμοποιεῖ καὶ τὴν τοῦ προσώπου ποιότητα· ἐξετάζει, δηλαδή, ἐπιπρόσθετα καὶ τὸν χαρακτῆρα τοῦ προσώπου, τὸν ἠθογραφικὸν τύπον, ὡς αὐτόνομον καὶ ἀποδεικτικὸν μηχανισμόν ποὺ ἐξυπηρετεῖ τὴν πειστικὴν σύνθεσιν, γιὰ νὰ ἀποδείξῃ τὸ *οὐκ εἶναι δωρεῶν ἄξιον τὸν Χαρίδημον*· ἐπὶ πλέον, στὴν περίπτωσιν τοῦ *Κατὰ Μειδίου* λόγου, γιὰ νὰ δώσῃ ὁ ρήτορας τὸν τόνον χαρακτηρολογίας, ἐγκατεσπαρμένο μέσα στὸ κείμενον, ἀναγκάζεται εἴτε νὰ δημιουργήσῃ ἐπὶ μέρους δομὰς ἀντιθετικῆς φύσεως καὶ νὰ τονίσῃ τὸν ἀντιδημοκρατικὸν χαρακτῆρα τοῦ Μειδία, εἴτε νὰ ἀναφερθῇ σὲ παραδείγματα ποὺ ὁδηγοῦν στὴν ἀναγωγὴν σὲ γενικοὺς ἀφορισμοὺς συμπεριφορᾶς, ὅποτε ὁ Μειδίας γίνεται *persona dramatis*. Ὑπάρχει, ἢ *πρόθεσις* αὐτῆς τοῦ συγγραφέα καθορίζει τὴν *στάσιν* τόσο τῆς λογικῆς δομῆς καὶ τοῦ ὑφολογικοῦ εἶδους ὅσο καὶ τῆς *λέξεως* καὶ τῆς *τάξεως* τῶν ἐκφραστικῶν ὀργάνων τοῦ λόγου, μέσῳ, γιὰ πα-

ράδειγμα, τοῦ παρατακτικοῦ ἢ ὑποτακτικοῦ λόγου, μέ τῇ ρητορικῇ ἐρώτηση ἢ τὴν ἀποφθεγματικὴ γενίκευση, μέ τὰ ἀφηρημένα οὐσιαστικά ἢ μέ τῇ χρήσῃ ἐπιθέτων, δηλαδή μέ στοιχεῖα χαρακτηριστικά ἐνός λόγου προσωπογραφίας καί φιλοσοφικῶν ἀναγωγῶν.

Κατ' ἀντιστοιχίαν, σὸ ἐπος καί τὸ δράμα κάνομε λόγο γιὰ «ὑπόθεση», ὅταν ἐννοοῦμε τὰ γεγονότα τοῦ περιεχομένου μέ τῇ σειρᾷ ποὺ αὐτὰ προσφέρονται, ἢ γιὰ «πλοκή», ὅταν ἐννοοῦμε τὰ γεγονότα στὴν αἰτιώδη τους σχέση· σέ λυρικά καί σατιρικά κείμενα ἀναφερόμαστε στὴν ἀκολουθία σκέψεων, ἐνῶ στὰ φιλοσοφικά καί ρητορικά κείμενα μιλοῦμε γιὰ συλλογιστικὴ πορεία. Οἱ τρόποι ὁμιλίας, λογικῆς καί ἔκφρασης σέ ἓνα καλλιτέχνημα κλασικοῦ λόγου εἶναι ἀνάλογοι μέ τοὺς ρόλους οἱ ὅποιοι ἐμπλέκονται στὸν λόγο, ἂν πρόκειται, δηλαδή, γιὰ ἀφηγηματικὸ λόγο ἢ γιὰ πληροφορητικὸ ἢ γιὰ ἐπιχειρηματολογικὸ, γιὰ λόγο ἔκκλησης ἢ προσευχῆς¹⁵. Στὴν περιοχὴ τοῦ ὅφους, ἐπομένως, ἐνδιαφέρον μπορεῖ νὰ παρουσιάσῃ ἡ ἐπιλογὴ τῆς λέξεως, ἡ παραγωγή καί ἡ λειτουργία ἢ ἡ σημασία της, ἡ συχνότητα τῶν ὀνομαστικῶν ἢ τῶν ρηματικῶν τύπων, ἡ ἐπιλογὴ τῶν συγκεκριμένων ἢ ἀφηρημένων οὐσιαστικῶν, ἡ παρουσία ἐπιθέτων, στοιχεῖα ποὺ ἐξατομικεύουν ἢ τυποποιοῦν τὴν σχέση τοῦ ἐννοιολογικοῦ περιεχομένου, ἢ —ὅ,τι λέμε σέ γενικὴ καί θεωρητικώτερη ἔκφραση— ὁ σημασιολογικὸς πυρήνας καί ἡ δήλωση. Σέ μιὰν ὑφολογικὴ ἀνάλυση, ὅμως, ἐνδιαφέρουν καί οἱ συναισθηματικὲς ἢ συνειρμικὲς παραστάσεις ἢ ἀλλιῶς τὸ σημασιολογικὸ περιβάλλον καί οἱ λεγόμενες συνδηλώσεις ἢ παραλληλίες. Ἔτσι, πρέπει νὰ ἐπισημαίνεται καί ἡ ἀνάλογη πρὸς αὐτὸν τὸν σκοπὸ ἐκμετάλλευση τῶν συντακτικῶν στοιχείων: ἡ χρῆση ἐνικοῦ ἢ πληθυντικοῦ, ὀρισμένων χρόνων ἢ ἐγκλίσεων, τὸ εἶδος τῶν προτάσεων καί ἡ ἔκτασή τους, τὸ σχῆμα τῆς παρατακτικῆς σύνδεσης —πολυσύνδετο ἢ ἀσύνδετο— ἢ τῆς ὑποτακτικῆς σύνταξης, μέ τῇ χρήσῃ ἀπλῶν ἢ πολλαπλῶν δευτερευουσῶν προτάσεων· πρέπει, ἐπίσης, νὰ ἐξαιρέται ἢ νὰ σχολιάζεται ἡ σκοπιμότητα καί ἡ εὐρηματικότητα στὴ χρῆση τοῦ τροπικοῦ λόγου, εἴτε τῶν μεταφορικῶν ἐκφράσεων ποὺ ἀπαντοῦν σὸ ἐρώτημα τοῦ πῶς, ὅπως λεκτικῶν σχημάτων, παρηχήσεων, ἐτυμολογικοῦ, ὑπερβατοῦ, εἴτε τοῦ τυχόν ιδιότυπου λόγου, ὅπως σχημάτων ὑπερβολῆς καί εὐφημισμού. Τὰ ὑφολογικά φαινόμενα μποροῦν, ἐξ ἄλλου, νὰ καταταχθοῦν σέ μορφὲς ἀρχαϊσμοῦ ἢ νεολογισμοῦ, ὅποτε μπαίνει σέ λειτουργία τὸ χρονικὸ κριτήριον τοῦ πότε· σέ ιδιωτισμούς ἢ ἑλληνισμούς, βάσει τοῦ τοπικοῦ κριτηρίου τοῦ ποῦ· σέ ἐκφράσεις λαϊκισμοῦ ἢ ἐπίλεκτου λεξιλογίου, μέ γνώμονα τὸ κοινωνικὸ κριτήριον καί τὴν κατηγορίαν τῆς σχέσεως τοῦ πρὸς τί· μπορεῖ, ἀκόμη, νὰ προστίθεται μιὰ γενικὴ θεώρηση μέσῳ τοῦ λογοτεχνικοῦ κριτηρίου, ὡς πρὸς τὰ στοιχεῖα τοῦ πεζολογικοῦ ἢ ποιητικοῦ εἶδους σὸ ὁποῖο ἀνήκει τὸ ἐρμηνευόμενον κείμενον. Ὅσον ἀφορᾷ τώρα στὴ διαπίστωση τῶν συχνότερων ὑφολογικῶν στοιχείων, καί βέβαια ἐνδείκνυνται οἱ στατιστικὲς μέθοδοι, ἀλλὰ εἶναι ἀλήθεια ὅτι χρειάζεται προσοχὴ στὰ προγράμματα ἀνάλυσης τῶν δεδομένων μέ τῇ χρήσῃ τοῦ ὑπολογιστῆ· ἢ ὡς τώρα πεῖρα μᾶς δείχνει ὅτι πρέπει νὰ εἴμαστε ἐπιφυλακτικοὶ στὶς προσδοκίες μας ἀπὸ τέτοιες δι-

15. Πρβλ. G. Jaeger, 2001, σσ. 140-48.

ευκολύνσεις τῆς τεχνολογίας καὶ πρὸς ἐνίσχυση αὐτῆς τῆς ἐπισήμανσης, σὲ σχέση μετὰ τὸ ὕφος τοῦ Δημοσθένη, μποροῦμε νὰ ἐπικαλεσθοῦμε ἓνα σχετικὸ τύπο τέτοιας ἐπεξεργασίας, ὅπως αὐτὴν τοῦ D. F. McCabe, 1981¹⁶, ἡ ὁποία δὲν φαίνεται νὰ βοηθεῖ περισσότερο ἀπὸ ὅσο κάποια ἄλλη —λιγώτερο σφαιρική ἢ ἐξαντλητική, ἀλλὰ οὐσιαστικώτερη καὶ μέσα στὴν ψυχὴ τῶν κειμένων— «ἐργόχειρη» ὑφολογικὴ ἔρευνα σὲ ἔργα τοῦ ἰδίου ρήτορα, ὅπως εἶναι ἡ σχετικὴ ἐργασία τοῦ G. Ronnet, 1951¹⁷.

Συνοπτικὴ ὅλων τῶν παραπάνω μπορεῖ νὰ εἶναι ἡ ἐρμηνευτικὴ θέση τοῦ A. Boeckh¹⁸. Ὁ μέγας αὐτὸς ἀρχαιογνώστης ἀνέπτυξε στὸ πλαίσιο τῆς κλασικῆς φιλολογίας «μιὰν ἐγκυκλοπαίδεια καὶ μεθοδολογία τῶν φιλολογικῶν ἐπιστημῶν», ὅπου διατυπώνονται ἀναλυτικὰ οἱ βασικὲς ἀρχὲς τῆς Ἑρμηνευτικῆς, οἱ ὁποῖες διατηροῦν καὶ σήμερα τὴν ἐπικαιρότητά τους σὲ ὑψηλὸ ποσοστό. Ὁ Boeckh διακρίνει τὸ ἐξῆς *quadrivium* στὴν ἐρμηνεία: γραμματικὴ, ἀτομικὴ, ἱστορικὴ καὶ εἰδολογικὴ. Ἀποστολὴ τῆς γραμματικῆς ἐρμηνείας εἶναι ἡ ἐξήγηση τῆς γλώσσας καὶ τοῦ περιεχομένου μετὰ γνώμονα «τὸ κοινὸ γλωσσικὸ αἶσθημα»· ἡ ἀτομικὴ ἐρμηνεία πρέπει νὰ δείξῃ πῶς σὲ ἓνα κείμενο τροποποιεῖται ἡ κοινόχρηστη γλῶσσα ἀπὸ τὴν προσωπικότητα ἀλλὰ καὶ τοὺς ιδιότυπους ἐκφραστικoὺς τρόπους τοῦ συγγραφέα καὶ —παράλληλα— νὰ ἐπιχειρήσῃ νὰ κατανοήσῃ τὸ ἔργο ὡς προϊόν τοῦ δημιουργοῦ του. Στόχος τῆς ἱστορικῆς ἐρμηνείας εἶναι νὰ δείξῃ κατὰ πόσον οἱ ἀντικειμενικὲς ἱστορικὲς συνθῆκες δημιουργοῦν τοὺς ὅρους καὶ τὶς προϋποθέσεις γιὰ τὴν παραγωγή καὶ τὴν κατανόηση ἑνὸς κειμένου· τέλος, ἡ εἰδολογικὴ ἐρμηνεία πρέπει νὰ καλύψῃ τὶς ὑφιστάμενες σχέσεις μετὰ τὸ ἐκάστοτε γραμματειακὸ εἶδος. Καὶ οἱ τέσσερις αὐτοὶ τρόποι πρέπει νὰ δραστηριοποιοῦνται κατὰ τὴν ἐρμηνευτικὴ πρᾶξη.

Ὡς μεταφραστὲς δάσκαλοι ὀφείλομε νὰ βρίσκωμε χρόνον καὶ χώρον, γιὰ νὰ διαπλατύνωμε τὰ ἐνδιαφέροντα τοῦ μαθητῆ μας κατὰ τὴν ἐρμηνεία, ἐξαίροντας τόσον τὰ ἱστορικὰ συμφραζόμενα ὡς συγχρονία ὅσο καὶ τὴν ἐξέλιξη τοῦ εἶδους ὡς διαχρονία. Ὅταν, γιὰ παράδειγμα, ἐρμηνεύωμε ἓνα κείμενο μετὰ τὴν θεματικὴν τῆς ὥραίας Ἑλένης, πρέπει νὰ λαμβάνωμε ὑπ' ὄψιν τὸν κόσμον ἀξιῶν πού αὐτὴ ἡ μορφὴ ἐκπροσωπεῖ διαχρονικὰ —τουλάχιστον— στὴν ἑλληνικὴ λογοτεχνία, ὡς συμβόλου τοῦ ὑπατου κάλλους. Ἔτσι, σὲ ἓνα ἀπόσπασμα τῆς Σαπφούς, ὅπου ἡ Ἑλέ-

16. D. F. McCabe, *The Prose-Rhythm of Demosthenes*, N. York 1981.

17. G. Ronnet, *Étude sur le style de Demosthène dans les discours politiques*, Paris 1951. Βλ. καὶ τὸ πνεῦμα τοῦ ὅλου προβληματισμοῦ, πού ἀναγκάζει σὲ τίτλους ἐργασιῶν, ὅπως εἶναι ἡ παρακάτω: J. A. Rea, «Concerning the Validity of Lexicostatistics», *International Journal of American Linguistics* 24 (1958) 145. Πρβλ. S. Usher - D. Najock, «A statistical study of authorship in the Corpus Lysiicum», *Computers and the Humanities* 16, No. 2 (October 1982) 85-105, (ὅπως μοῦ ὑπενθύμισε ὁ Δρ Δημ. Σπαθάρης, ἀκροατὴς μου στὸ Σεμινάριο τοῦ Φιλολογικοῦ Τμήματος, 2001-02, μετὰ θεματικὴν «Ἀττικοὶ ῥήτορες»), καὶ αὐτόθι 16, No. 3 (November 1982) 190: Wesley Walton James Joyce, «Computer Analysis of Hiatus», *ALLC Bull.* 9 (1) (1981) 1-4.

18. Βλ. Boeckh στὸ G. Jaeger, 2001, σσ. 126-27.

νη χρησιμοποιείται ως μοτίβο αναμνηστικό για την έξαρση ενός χρονογραφικού θέματος —της απουσίας, ἃς ποῦμε, τῆς μαθήτριας ἢ ἐταίρας τῆς ποιήτριας, τῆς Ἀνακτορίας, στοῦ ἀπ. 16 L.-P.—, θὰ κάναμε συνδέσεις μὲ τὴν ὁμηρικὴ ἐκδοχὴ τῆς παρουσίας τῆς Ἑλένης στὴν Τροία ἢ μὲ τὴν παλινωδία τοῦ Σησιχόρου (Πλάτ. *Φαῖδρος* 243a2-b3)· σὲ συγχρονία, θὰ μιλήσαμε γιὰ τὴν πραγμάτευση τῆς συμπεριφορᾶς τῆς Ἑλένης ἀπὸ τὸν Ἀλκαῖο· σὲ ἐπίπεδο ἐπιδράσεων, θὰ διαχωρίσωμε τὴν ὁμηρικώτατη θέση τοῦ Αἰσχύλου ἀπέναντι στοῦ μῦθο τῆς Ἑλένης ἀπὸ τὴν ἀνατροπὴ τοῦ αἰσχύλειου ὑπαινιγμοῦ στοῦ Ἑλένης ἐγκώμιον τοῦ Γοργία καὶ τῆ σησιχόρεια πραγμάτευση τοῦ θέματος ἀπὸ τὸν Εὐριπίδη στὴν τραγικο-κωμωδία Ἑλένη, ἀλλὰ καὶ θὰ τονίσωμε τὴ διαφοροποίησι τοῦ ἴδιου τραγικοῦ ὡς πρὸς τὴ στάση του ἀπέναντι στὴν ἡρωῖδα στίς *Τρωάδες*, ὀδηγώντας τὴν ἀπήχησι τῆς σησιχόρειας καὶ εὐριπιδείας Ἑλένης ὡς τὸ ποίημα τοῦ Γεώργιου Σεφέρη μὲ τὸν τίτλο Ἑλένη. Θὰ ἐπισημάνωμε καὶ τὴν πολιτικὴ ἐκμετάλλευσή ἀπὸ τὴ θεοποίηση τοῦ κάλλους στοῦ ρήτορα Ἰσοκράτη καὶ στοῦ ὁμώνυμο ἐγκωμαστικό του λόγο, τὴν Ἑλένη καὶ βέβαια θὰ συνδέσωμε τὴ σαπφικὴ ἐπίδραση στοῦ 18 *εἰδύλλιο* τοῦ Θεοκρίτου καὶ τὸν *ἐπιθαλάμιον* ὕμνο πρὸς τιμὴ τῆς ἡρωίδας, μὲ τὴ διπλὴ ἐκείνη πραγμάτευση ἀνθρώπινης καὶ θεοποιημένης Ἑλένης καὶ μὲ τὴ συγκριτικὴ σύναψι τῶν ἐπιδράσεων Σαπφούς καὶ Ἀλκμαῖνος, ἢ ἀλλιῶς «ἐπιθαλαμίου» εἶδους καὶ «παρθενίου». Θὰ ἀναδείξωμε, ἀκόμα, τὸν διαφοροποιημένο τρόπο στὴν ἐκμετάλλευσή τοῦ ἴδιου θέματος σὲ ἓνα φιλοσοφικὸ ἔργο: πῶς ὁ Πλάτωνας ἀντιμετωπίζει τὴν προσωποποίηση τοῦ καλλίστου ἔρωτος στοῦ *Συμπόσιον* καὶ πῶς ὁ ἴδιος φιλόσοφος ὁδοποιεῖ τὴν ἀναγωγὴ τοῦ ἔρωτος ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τοῦ γήινου καὶ εὐτελοῦς ὡς τὴ θεοποίησίν του στοῦ διάλογο *Φαῖδρος*.

Ἕνα κλασικὸ κείμενο δὲν πρέπει νὰ φεύγῃ ἀπὸ τὸ στόμα ἢ ἀπὸ τὰ χέρια μας χωρὶς νὰ ἐξετάζεται καὶ φιλολογικὰ καὶ λογοτεχνικὰ ἢ ὑφολογικά. Ἡ δευτέρη μάλιστα ποιότητα τῆς ἀνάλυσης ἀφορᾷ ἄμεσα καὶ κύρια στὴν ἀποτελεσματικότητα καὶ τὴ μετάδοσή τοῦ ἔργου σὲ ἓναν τρίτο καὶ ἐντάσσεται στὴ συγκριτικὴ ἢ γενικὴ μελέτῃ τῆς λογοτεχνίας, τόσο βάσει τῆς ποιητικῆς θεωρίας γιὰ τὰ κοινὰ φαινόμενα ποὺ παρουσιάζουν ὀρισμένα ἔργα —καὶ ἐξετάζονται ὡς διατύπωση καὶ γλῶσσα— ὅσο καὶ βάσει τῶν συγχρονικῶν καὶ διαχρονικῶν τους σχέσεων μέσα στὴ λογοτεχνία καὶ τὰ ἄλλα ἱστορικὰ φαινόμενα¹⁹. Ἡ σύγκριση, ὡς μεθοδολογικὴ ἐπιλογή, μπορεῖ νὰ ὑπηρετῇ διάφορους σκοποὺς ἀλλὰ μεταξὺ αὐτῶν βοηθαί καὶ στὴν καλύτερη ἀξιολόγησι κάθε συγκεκριμένου ἔργου καὶ στὴν προσπάθεια ἀνασύνθεσής του, ἢ ὅποια εἶναι —συμφωνοῦμε ὅλοι μας θεωρητικά— μιὰ παραγωγικὴ διαδικασία τοῦ ἀναγνώστη τῆς μετάφρασης. Κατὰ τὴν ἐρμηνεία ἑνὸς κειμένου μποροῦν νὰ δοθοῦν διαστάσεις καὶ στὴ λεγόμενη «δομὴ τῶν προκαταλήψεων», κατὰ τὸν ὅρο τοῦ H. G. Gadamer²⁰, οἱ ὁποῖες προσδιορίζουν τὴ συμμετοχὴ τοῦ δέκτη σύμφωνα μὲ τὰ προσωπικά του βιώματα· γιὰ νὰ ἐπικοινωνήσωμε μὲ τὸν ἀναγνώστη τῆς μετάφρασῆς μας, πρέπει νὰ ἀναπτύξωμε συγχρόνως τὸν ὀρί-

19. Βλ. G. Jaeger, 2001, σ. 132.

20. Βλ. Gadamer στοῦ G. Jaeger, 2001, σ. 128.

ζοντα τοῦ συγγραφέα καὶ τὸν ὀρίζοντα τοῦ δέκτη. Μέσω τῆς προσωπικῆς ἐρμηνείας τοῦ ἀναγνώστη προσδιορίζεται καὶ συγκροτεῖται ἀναδρομικὰ ἡ ἀρχικὴ σημασία τοῦ κειμένου, σὲ ὅλην ἐκείνην τὴν πολυμορφία κυριολεκτικῶν ἢ συμβολικῶν μηνυμάτων γιὰ τὴν ὁποία εὐθύνεται ἡ κλασικὴ τελειότητα ἢ ἡ μίμηση τῆς κλασικῆς τελειότητος τοῦ ἔργου. Μποροῦμε, γιὰ παράδειγμα, νὰ συνδέσωμε τὴν ἐπίδραση τὴν ὁποία ἀσκεῖ ἡ τρέχουσα οἰκονομικὴ ζωὴ τοῦ χρηματιστηρίου καὶ τῆς διαπλοκῆς στὴν πιὸ σύνθετη καθημερινή μας σκέψη καὶ στὴν ὑπαινικτικὴ καὶ σατιριστικὴ ἢ σαρκαστικὴ ἔκφραση ποὺ αὐτὴ ἡ κατάσταση ἐπιβάλλει —ἀκόμη καὶ ἀσυναίσθητα— στὴν ἐπικοινωνία μας, καὶ νὰ ἀνιχνεύσωμε ἐρμηνευτικὰ ἀντιστοιχίες σὲ ἀρχαῖα κείμενα, ἀκόμη καὶ τόσο μακρινὰ ὅσο εἶναι ἡ λυρική ποίηση. Στὴ Σαπφώ, γιὰ παράδειγμα, παρατηροῦμε μιὰ διάθεση φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ μέσα στὰ λυρικά δομικὰ πλαίσια τῆς ἐποχῆς. Ὁ διαλεκτικὸς τόνος μεταξὺ Ἀλκαίου καὶ Σαπφοῦς, στὸ σαπφικὸ ἀπ. 137 L.-P., ὡς πρὸς τὴ σχέση τῶν ἐννοιῶν *αἰδοῦς* καὶ *δίκης*, καὶ ἡ ἀναζήτηση τοῦ προσδιορισμοῦ —μέσα ἀπὸ τὰ λυρικά μοτίβα— τῆς ἰσοδυναμίας δύο ἄλλων ἀφηρημένων ἐννοιῶν, τοῦ *καλλίστου* μὲ τὴν ἐπαναστατικὰ σοφιστικὴ ἐννοια τῆς φράσης *κῆν' ὅττω τις ἔραται*, στὸ σαπφικὸ ἀπ. 16 L.-P., μποροῦν κάλλιστα νὰ ἀπηχοῦν μιὰν ἱστορικὴ ἐπανάσταση ποὺ ὀδηγεῖ σὲ πιὸ ἀφαιρετικὸ καὶ φιλοσοφικώτερο λόγο· σὲ κάτι τέτοιο δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ ἄσκησε ἐπίδραση καὶ ἡ ἐφεύρεση ἀπὸ τοὺς Λυδοὺς, κατὰ τὸν 7ο αἰῶνα π.Χ., τοῦ νομίσματος, ποὺ σήμαινε τὴν εἰσαγωγὴ μιᾶς ἀφηρημένης σταθερᾶς ἐκτίμησης ὡς μέσου συναλλαγῆς τῶν κοινωνιῶν, σὲ ἀντικατάσταση τῆς πολὺ συγκεκριμένης ἀνταλλαγῆς σὲ εἶδος στὴν ἐμπορικὴ τακτικὴ τῆς ἡρωϊκῆς καὶ ὀμηρικῆς ἐποχῆς. Ἡ ἐρμηνεία, λοιπόν, τοῦ κειμένου πρέπει νὰ συσχετίζεται καὶ μὲ τὴν καθημερινὴ πράξη τῆς τρέχουσας κοινωνικῆς ζωῆς καὶ νὰ γίνεται τὸ κείμενο μιὰ μορφὴ διαλόγου καὶ ἐπικοινωνίας, ἀκόμη καὶ ὅταν συσχετισμοὶ ποὺ ἀφοροῦν στὸ παρὸν καὶ τὸ μακρινὸ παρελθὸν φαίνονται «ἀστεῖοι», ὅπως, γιὰ παράδειγμα, τὰ θέματα πληθωρισμοῦ ἢ παράνομης εἰσαγωγῆς συναλλάγματος· ὡς πρὸς τὸ τελευταῖο ἔχω πρόχειρο στὴ φαντασία μου τὸν *Τραπεζίτικόν*, ἕναν ἀπὸ τοὺς δικανικοὺς λόγους τοῦ Ἰσοκράτη (17.), πληροφορητικὸ τῶν σχέσεων Ἀθηνῶν καὶ Βοσπόρου, κατὰ τὴν πρώτη δεκαετία τοῦ 4ου αἰῶνα π.Χ. Ὁ ἐρμηνευτικὸς μεταφραστὴς συνδιαλέγεται μὲ τὸν συγγραφέα τὸν ὁποῖο μεταφράζει, κατανοεῖ τὸ κείμενό του καὶ ὡς ἐξηγητὴς συνομιλεῖ μὲ τὸν δικό του σύγχρονο κόσμο²¹. Κείμενα ποὺ δημιουργοῦν εὐχερέστερες συνδέσεις παρόντος καὶ παρελθόντος εἶναι ἐκεῖνα τοῦ κληρονομικοῦ καὶ ἐμπορικοῦ δικαίου, καὶ δὲν ἐννοῶ μόνο τοὺς γνήσιους λόγους τοῦ Ἰσαίου ἀλλὰ καὶ τοὺς φερόμενους ὡς λόγους τοῦ Δημοσθένη ποὺ σχετίζονται μὲ τὶς ἐμπορικὲς ὁδοὺς εἰσαγωγῆς ἀγαθῶν πρῶτης ἀνάγκης, ἢ κείμενα τῶν περίπλων καὶ τῶν γεωγραφικῶν ἀναγραφῶν, μὲ τὸ ἰδιάζον, ἔστω, καταλογογραφικὸ ὕφος καὶ τὶς πολιτιστικὰς, πληροφοριακὰς καὶ κάπως λογοτεχνικὰς ἀναλαμπές γιὰ τὰ ἦθη, τὴ διατροφή ἢ τὶς παραδοξόητες ξένων τόπων.

21. Ἰδέες τοῦ Habermas στὸ G. Jaeger, 2001, σ. 129.

Κατὰ συνέπεια, ἓνας πανεπιστημιακὸς φιλόλογος, ἐφόσον ἐκπαιδεύει δασκάλους τῆς ἐφηβικῆς ἡλικίας ἢ ὁποῖα ἀπηχεῖ τοὺς πιὸ ἀνεπαίσθητους παλμούς τῶν κοινωνικῶν ἐξελίξεων σὲ κάθε ἐποχῇ²², ἐπιβάλλεται νὰ ἐπαναξιολογῇ καὶ νὰ κρίνῃ τὰ κείμενα τὰ ὁποῖα θὰ χαρίσῃ —μέσα ἀπὸ τὴν ἀνάλυση καὶ τὴν ἐρμηνευτικὴ τους μετάφραση— στὸ κοινὸ τῶν φοιτητῶν τοῦ ἐκάστοτε τμήματός του, στοχεύοντας σὲ μιὰν πληρότητα καὶ σφαιρικότητα τῆς ἀρχαιοελληνικῆς γραμματείας· ὄχι, βέβαια, γιὰ νὰ βαρύνῃ ἐξουθενωτικὰ τὸν διδασκόμενον, ἀλλὰ γιὰ νὰ τοῦ ζωντανέψῃ τὴ σιγουριά τοῦ *ὄλου* καὶ τῇ σημαντικότητά τοῦ ἐπὶ μέρους. Δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ ἐμμένωμε μόνον στὰ πολυσχολιασμένα κείμενα, τὰ ὁποῖα ἐπέβαλαν οἱ ἀρχαῖοι κριτικοὶ τῶν Ἑλληνιστικῶν χρόνων —μὲ τὴν ἐπιλογὴ τῶν συγγραφέων τοὺς ὁποίους φρόντισαν ἐκεῖνοι νὰ διασώσουν πληρέστερα— σὲ βάρος ἄλλων, λιγώτερο ἐξυπηρετικῶν τῶν ὠφελιμιστικῶν τους σκοπῶν. Σήμερα, ἡ τεχνολογία καὶ ἡ εὐρύτητα τῆς παγκόσμιας κοινότητας ἐπιβάλλουν τὴ συμπερίληψη στὴ διδακτικὴ μας ὕλη καὶ ἄλλων κειμένων, ἴσως λιγώτερο «ἠθικο-πλαστικῶν», ἀλλὰ σίγουρα διερευνητικῶν καὶ ἀποκαλυπτικῶν τοῦ ἥθους μιᾶς ἐποχῆς, ὅπως τῶν χαρακτηριζόμενων ὡς ὑπαινικτικῶν τῆς μὴ κανονικῆς γυναικείας συμπεριφορᾶς τῆς Σαπφούς ἢ τοῦ *Κατὰ Τιμάρχου* λόγου τοῦ Αἰσχίνῃ ἢ τῶν *Χαρακτήρων* τοῦ Θεοφράστου ἢ καὶ τῶν *Μίμων* τοῦ Ἡρώδου· ἔτσι, ἐλπίζομε —καὶ μερικοὶ πιστεύομε— ὅτι θὰ προφυλάξωμε τὴ νεότητα ἀπὸ τὴν περιέργεια τῆς δοκιμῆς ἢ τὸν φόβο τῆς δυσκολίας, μὲ τὴν προστατευτικὴ ἐποπτεία τῶν διαφορετικῶν —κανονικῶν ἢ μὴ— ἢ ἀμφισβητούμενων συμπεριφορῶν τῆς ἀνθρώπινης κοινωνίας, ἢ ὁποῖα ὑπῆρξε ἀνθρώπινα πλουραλιστικὴ σὲ πάθη καὶ σὲ ἀντιδράσεις πάντοτε, ἀπὸ τότε ἕως σήμερα.

Θὰ πρέπει, ἐν ὀλίγοις, νὰ ἀναθεωρηθῇ ἡ πεπαλαιωμένη διάκριση ἀνάμεσα σὲ ὑποδειγματικούς ἢ ἀξιανάγνωστους καὶ μὴ συγγραφείς²³, ἐφόσον τὸ ζητούμενο σήμερα εἶναι ἡ εὐρυμάθεια, ἡ στέρη ἀνάλυση καὶ ἡ λογοτεχνικὴ-ἱστορικὴ ἐρμηνεία. Τὰ λογοτεχνικὰ ἔργα στὴ διδασκαλία θὰ ἔπρεπε νὰ κρίνονται ἐξ ὁλοκλή-

22. Πρβλ., π.χ., τὰ σχετικὰ μὲ τὴ Μέση καὶ Ἀνώτατη ἐκπαίδευση καὶ τὴ σημασία τῶν κλασικῶν σπουδῶν σήμερα, στὰ ἐμπεριστατωμένα παρακάτω ἄρθρα: Ν. Μπεζαντάκου «Οἱ κλασικὲς σπουδὲς στὴν Ἑλλάδα σήμερα», *Ἰνδικτος* 5, Ἰούνιος 1996, σσ. 7-24· Myles Burnyeat, σὲ μετάφραση Παύλου Καλλιγᾶ, «Ἡ σπουδαιότητα τῶν Κλασσικῶν σπουδῶν», *αὐτόθι*, σσ. 25-50· Στ. Γ. Χατζηκώστα «Ἡ διδασκαλία τῶν Ἀρχαίων Ἑλληνικῶν κειμένων ἀπὸ μετάφραση: μιὰ ἐπικίνδυνη πλάνη», *αὐτόθι*, σσ. 51-72. Βλ. καὶ Θ. Παπακωνσταντίνου - Αἰκ. Θεοδωροπούλου «Σκοποθεσία τοῦ μαθήματος», στὸ *Ἀπὸ τὴ μετάφραση στὸ πρωτότυπο*, κεφ. 10: «Σχεδιασμὸς προγράμματος Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Γραμματείας καὶ Γλώσσας γιὰ τὸ Γυμνάσιο», Ἀθῆνα 1992, σσ. 259-62, καὶ Θ. Παπακωνσταντίνου - Α. Βοσκοῦ - Αἰκ. Θεοδωροπούλου «Σχέδιο προγράμματος μὲ μορφή Curriculum Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς γραμματείας καὶ Γλώσσας γιὰ τὸ γυμνάσιο», *αὐτόθι*, σσ. 263-71.

23. Βλ. τὸ παρόμοιο πνεῦμα, στὸ ὁποῖο κινήθηκε ἡ ὁμιλία τοῦ Καθηγητοῦ Γερ. Χρυσάφη, «Τρόποι προσεγγίσεως τοῦ πρωτοτύπου: ἐρμηνεία», *Πλάτων* 43 (τεύχη 85-86) 1991, σσ. 100-106, κατὰ τὸ «Συνέδριον διὰ τὴν διδασκαλίαν τῶν Ἀρχαίων Ἑλληνικῶν ἐν Ἀθῆναις 9-10 Φεβρουαρίου 1990».

ρου «μέ ανθρώπινα κριτήρια» και όχι μέ μέτρο κάποιες άκαμπτες ήθικες προδιαγραφές ή προσωπικές σκοπιμότητες επιβίωσης· αυτές σίγουρα είναι θεμιτές, αλλά στον βαθμό που χρειάζεται να ακούγονται από τους κυβερνώντες και σέ όφελος όλων των λειτουργικών στοιχείων, και όχι μόνο των τροχών, της άμάξης. Σέ μιάν τέτοιαν αξιολόγηση και επιλογή διδακτέων κειμένων, αρκεϊ νά μη φοβώμαστε νά δικαιολογοῦμε τίς όποιες κρίσεις μας και αντίθετα νά παθιαζώμαστε νά επικοινωνήσωμε μέ τά παιδιά μας μέσα από καθιερωμένες αλλά και από δοκιμαζόμενες άξιες²⁴.

24. Πρβλ. G. Jaeger, 2001, σσ. 136-37.